

МОЛИТВА

Към деветдесетте вече, но още с надежда,
 че ще го кажа, изразя, изтръгна от себе си.
 Ако не пред хората, то пред Тебе,
 който ме хранеше с мед и с пелш.
 Срам ме е, защото трябва да вярвам, че си ме водил и пазил,
 сякаш съм имал пред Тебе специални заслуги.
 А аз приличах на тези от лагера, дето дже борови клончета
 на кръст връзваха и тихо се молеха нощем на нара в бараката.
 Молбата на егоиста, която донесох, благоволи да изпълниш,
 само и само да видя колко била е нелепа.
 Ала когато от милост за другите за чудо Те молах,
 мълчаха небе и земя – както винаги.
 Морално съмнителен заради вярата в Тебе,
 се възхищавах от тези, които не вярваха, за простодушното им
 упорство.

Мигар съм бил почитател на Твоето величие,
 щом смятах религията за добра към слабите, какъвто самият аз бях?
 Най-малко нормален от класа на отец Хомски,
 аз още тогава се вглеждах във водовъртежа на Провидението.
 Моите пет сетива сега полека затваряш
 и ето ме стар лежа в тъмнина.
 Оставен на онова, което тъй ме измъчваше,
 че тичах напред и стихове съчинявах.
 Прости ми вините, и истинските, и онези, въображаемите.
 Убеди ме, че съм се трудил за Твоя прослава.
 В часа на агонията бъди с мене като Твое страдание,
 което не може света да избави от болката.

Стихотворението „Молитва“ е от стихосбирка „То“.

**Чеслав
Милош**

Чеслав Милош е роден на 30 юни 1911 г. в Литва. Следва право във Вилно. Поет, писател и издател на конспиративни публикации по време на Втората световна война. От 1945 г. е на дипломатическа работа в САЩ, а от 1949 г. в Париж. През 1951 г. скъсва с полското гражданство и избира съдбата на емигранта. Издържа се от литературна работа. От 1960 е професор по славянски литератури в Университета

в Бъркли, Калифорния. Според Карл Ясперс „Поробеният разум“ е „не толкова политическа, колкото моралистична творба, продиктувана от гласа на съвестта и в името на защитата на основните ценности“. Главният предмет на книгата е човешкият разум и документирането на тезата, че „човекът може да направи всичко с другия човек“ (Витолд Гомбрович).

III. КЕТМАН

Текстът е трета глава от книгата „Поробеният разум“ на Чеслав Милош, Нобелов лауреат за литература – 1980. На 30 юни 2010 се навършиха 99 години от рождението му. Книгата е сред задължителните в полските училища за разлика от „Задочни репортажи“ на Георги Марков в българските.

Мисленето на интелектуалеца, подложен на натиска на властта на Империята и Метода, е пълно с противоречия. Да се уловят детайлно тези противоречия не е лесно, защото става въпрос за съвсем ново явление, което не се проявява в такъв мащаб нито при руснаците (господстващия народ), нито при последователите на Новата Вярa на Запад (облаготелствани от своята неосведоменост). Никой от граждани в страните с народна демокрация няма възможност нито да пише, нито да говори на висок глас по тези въпроси. Външно погледнато, те не съществуват. А все пак ги има и

представяват реалния живот на тези актьори, каквито по необходимост са всички хора в страните, зависими от Центъра, и особено представителите на интелектуалния елит. Трудно е да се определи по друг начин доминиращият тип отношения между хората там, освен като актьорство, с тази разлика, че мястото, където се играе, не е театралната сцена, а улицата, канцеларията, заводът, залата за събрания и дори стаята, която човек обитава. Това е висше изкуство, изискващо бдителност на ума. Не само всяка дума, която се произнася, трябва да бъде претегляна много бързо, още преди да се е отронила от устата, с оглед последиците, които може да предизвика. Появяващата се в неподходящ момент усмивка, погледът, изразяващ не това, което би трябвало да изразява, могат да станат причина за опасни подозрения и обвинения. Също така начинът на държане, тонът на гласа, предпочитанията към едни, а не други вратовръзки са интерпретирани като знаци за определени политически симпатии.

Пристигането на Запад представлява за човека от Изтока истинско сътресение, защото в общуването си с другите – като се започне от носача и шофьора на такси – той не среща никаква съпротива — те изглеждат напълно свободни, липсва им онази вътрешна концентрация, изразяваща се в сведената глава или шарещите неспокойно очи, бърборят каквото им гоиде на езика, смеят се гръмогласно; нима е възможно отношенията между хората да бъдат толкова прости?

Актьорството на ежедневието се различава от актьорството в театъра по това, че всички играят пред всички и всеки знае за другия, че играе. Фактът, че някой играе, не се смята за негов недостатък и съвсем не доказва неговата неправотност. Въпросът е само той да играе добре, защото умелото превъплъщение в ролята е доказателство, че тази част от личността му, върху която изгражда образа, е достатъчно развита. Ако някой произнася реч, пълна с ненавист към Запада, и го прави твърде разпалено, с това показва, че изпитва поне 10 % от омразата, за която така гръмко крещи. Ако някой осъжда западната култура по хладен и сдържан начин, това означава, че в действителност е привързан към нея. Впрочем всяко човешко поведение съдържа в себе си, както е известно, значителна доза актьорство. Човек реагира

съобразно средата си и действията му са регулирани от нормите на тази среда. Неговата психическа нагласа често е продиктувана от психическите нагласи на тези, които го заобикалят. Но в страните с народна демокрация се наблюдава по-скоро случай на съзнателна масова игра, отколкото на инстинктивна адаптация. Съзнателната игра, когато се практикува достатъчно дълго време, развива онези черти на индивида, с които той най-охотно си служи в актьорските си изяви. По същия начин бегачът, който е станал бегач, защото има добре сложени крака, развива още повече краката си, упражнявайки ги в бягане. След по-продължителна тренировка настъпва толкова тясно срастване с ролята, че вече не може да се разграничи кое е собствено и кое придобито и съпрузите вече разговарят в леглото с клишетата от събранията. Срастването с наложената роля носи облекчение и позволява да се намали напрежението от бдителността. Подходящите за даден момент реакции се появяват вече автоматично.

Това е характерно и за литературата. Създаващият пропагандна творба поет съвсем не се ограничава до чисто рационален подход към темата. Така както преводачът „се заразява“ от духа на оригинала, така поетът, творещ с мисълта, че идеал за поезията е стихотворение, което може да бъде рецитирано хорово на събрание, дава воля на своята емоционална енергия, след като се е настроил още от самото начало на съответния тон. В театъра актьорът, който играе Сиг например, е Сиг на сцената. Разбира се, не всеки актьор, дори ако е млад и добре сложен, би могъл да изиграе Сиг; необходима е природна дарба за емоционално себеизживяване в ролята на Сиг. Поезията, такава, каквато я познаваме досега, може да бъде определена като израз на индивидуалния темперамент, превъзможващ обществената конвенция. Поезията на Новата Вяра, обратно, може да бъде определена като израз на обществената конвенция, пречупваща съпротивата на индивидуалния темперамент. Ето защо най-пригодни към новата ситуация са поетите, надарени с граматичен талант: поетът създава образа на идеалния революционен поет и пише стиховете си като монолог на този образ. Изразява не себе си, а идеалния гражданин. Полученият резултат напомня песен за изпълнение при маршировка, защото целта ѝ е точно такава: да изгради колективната връзка между придвижваща се

напред колона войници. Най-ярък пример за такава песен-лозунг са някои от стиховете на немския поет Бертолд Брехт, превъзхождащи творбите на останалите източни поети, тъй като у Брехт личи пълно съзнание за процеса.

Макар че идентификацията между игра и лична интелектуална собственост е доста напреднала, все пак остава обширен терен, който изисква бдителност. Постоянното маскиране, въпреки че създава труднопозносима обществена атмосфера, доставя на маскиращия се известни, и то не от най-дребните, удоволствия. Да говориш, че нещо е бяло, а да мислиш, че е черно; вътрешно да се усмихваш иронично, а отвън да показваш празнична екзалтираност: да мразиш, а да даваш свидетелства за любов; да знаеш, а да се преструваш на неосведомен; така, въвеждайки в заблуждение противника (който на свой ред се старее да заблуди теб), най-високо започваш да цениш собствената си обиграност. Успехът в играта се превръща в източник на удовлетворение. Същевременно това, което крием дълбоко у себе си от чужди очи, придобива за нас особена стойност, тъй като никога не е било ясно формулирано, а което не е изразено в думи, притежава ирационалното очарование на чисто емоционална ценност. Човек се скрива във вътрешната си светая светих, която е толкова по-прекрасна, колкото по-голяма цена трябва да се плати, за да бъде забранен достъпът до нея за другите.

Актьорство, практикувано в такъв масов мащаб, не е често срещано явление в досегашната история на човечеството. Все пак, опитвайки се да опишем несръчно тази нова разновидност на нравите, се натъкваме на поразителна аналогия в цивилизацията на исляма в Близкия изток. Там прилаганата в защита на собствените мисли и чувства игра не само е била добре позната, но и се е превърнала в трайна институция и е получила собствено име: Кетман.

Какво е Кетман? Описание на това явление откритих в книгата на Гобино „Religions et Philosophies dans L'Asie Centrale“*. Гобино е живял дълги години в Персия (от 1855 до 1858 г. като секретар на френското посолство, от 1861 до 1863 – като френски посланик) и съвсем не може да му се отрече дарбата на проникателен наблюдател, дори ако не се съгласим непременно с изводите на този доста опасен писател. Сходствата между Кетмана и обичая, разпространен в страните на Но-

* „Религии и философии в Централна Азия“ (фр.). Б. пр.

вата Вяра, са толкова поразителни, че ще си позволя малко по-обширни цитати.

Според хората от мюсюлманския Изток „този, който е достигнал до истината, не трябва да излага своята личност, богатството и достойнството си на заслепеността, безумието и ехидността на тези, които Бог е благоволил да въведе в грешка и да ги държи в заблуджение“. Тоест човек трябва да пази мълчание за своите истински убеждения, доколкото това е възможно.

„Обаче – казва Гобино – има случаи, когато мълчанието не достига, когато то може да бъде изтъкувано като самопризнание. Тогава не трябва да има никакви колебания. Човек не само трябва да се отрече публично от своите възгледи, но се препоръчва и прилагането на всякакви хитрости, само и само да бъде заблуден противникът. Тогава човек трябва да приеме всяко угодно нему вероизповедание, да извършва всички обреди, които до този момент е смятал за най-нелепи, да фалшифицира собствените си книги, да използва всякакви средства за заблуждаване. По този начин ще постигне голямо удовлетворение, както и честта, че е защитил и себе си, и своите близки, и не е изложил на унизителен контакт с неверника драгоценната вяра, и най-сетне, че като е измамил и укрепил в неговото заблуджение последния, е докарал върху му позор и духовна нищета, каквито сам е заслужил.“

„Кетманът изпълва с гордост онзи, който го практикува. Благодарение на него вярващият постига състояние на непокланитимо превъзходство над този, когото е измамил, дори той да е министър или всемогъщ владетел; за човека, който прилага спрямо него Кетман, той е преди всичко един жалък слепец, лишен от достъп до единствено верния път, без дори да подозира това; докато ти, грипащ и примиращ от глад, на вид треперещ в краката на изкусно заблудената сила, имаш грейнало от светлина очи, крачиш заобиколен от сияние пред твоите неприятели. Подиграваш се с неинтелигентното съществуване, обезоръжаваш опасната бестия. Колко много радости едновременно!“

Колко далече може да стигне Кетманът, личи от примера със съзателя на една от сектите, Хаджи Шейх Ахмед.

„Макар че е оставил след себе си множество теологични трактати – пише Гобино, – никъде в книгите си не е разкрил

явно, както признават дори най-ревностните му ученици, нищо, което би могло да наведе на следите на идеите, приписвани му днес. Всеобщо е обаче убеждението, че е практикувал Кетман и тайно се е отличавал с необикновена смелост, въвеждайки с голяма прецизност ред в доктрините, носещи днес неговото име“. Ето защо не е за учудване, че, както признал в разговор с Гобино някакъв персиец, „в Персия няма нищо един съвършен мюсюлманин“.

Не всички обаче са били така предпазливи като Хаджи Шейх Ахмед. Имало и такива, които използвали Кетмана в периода на подготовка, когато обаче започвали да се чувстват достатъчно силни, открито прокламирали ереста. Ето описание на проповедническите обиколки на Сагра, който е бил авиценит:

„...Той също изпитвал страх от моллите. Невъзможно било да избегне събуждането на тяхната подозрителност, но да им дава солидни основания, да предоставя аргументи за техните обвинения, би означавало да изложи себе си на безкрайни гонения и да подхвърли на риск бъдещото философско възраждане, което възнамерявал да осъществи. Затова се съобразил с изискванията на времето и прибягнал към онова велико и знаменито средство, каквото е Кетманът. Когато пристигал в някой град, внимавал да се представи смирено на всички местни мюджтехеди или доктори. Сядал в ъгъла на техния салон, талара, повечето време мълчал, говорел скромно, съгласявал се с всяка дума, която излизала от техните богоугодни уста. Задавали му въпроси за неговите познания: споделял само идеи, почерпани от най-правоверната шиитска теология, и с нищо не издавал, че се занимава с философия. След няколко дни мюджтехедите, като виждали, че е толкова кротък, сами му предлагали публични проповеди. Веднага се съгласявал, вземал за основа доктрината на аблукцията* или нещо от този род и разсъждавал надълго над предписанията и вътрешните съмнения у най-възвишените теоретици. Такова поведение докарвало го възторг моллите. Превъзнасяли го до небесата; забравяли да го надзирават. Сами пожелавали да поведе въображението им към по-малко познати въпроси. Не отказвал. От доктрината на аблукцията преминавал към доктрината на молитвата, от молитвата към откровението, от откровението към единността на Бога и тук вече, показвайки чудеса от

* Действително или символично обредно умиваме на тялото, на части от тялото или култови предмети (лат.). Б. пр.

сръчност, прилагайки премълчавания, предизвикателства спрямо най-напредналите ученици, самоопровергавания, изречения с двойствен смисъл, фалшиви силогизми, от които само посветените можели да намерят изход, преплитайки изобилно всичко с уверения за своята безукорна вяра, постигал най-сетне целта си и разпространявал авиценизма сред цялото високообразовано съсловие, а когато накрая установявал, че може да говори открито, дръпвал завесите, отхвърлял исляма и се показвал единствено като логик, метафизик и мози, който е бил наистина.“

Ислямският Кетман и Кетманът на двайцети век в Европа се различават може би само по това, че смелостта, която си е позволявал Сагра, в Европа моментално би имала твърде печални последици за него. Все пак Кетманът в неговите по-строги и сурови форми е широко практикуван в народните демокрации. Така както в исляма, и тук чувството за превъзходство над онези, които са недостойни да постигнат познание на истината, представлява една от главните радости в живота, общо взето, непреливащ от удоволствия. „Отклоненията“, чието преследване създава толкова грижи на управляващите, съвсем не са оптична измама. Това са случаи на демаскиран Кетман, при което най-голям принос за откриване на отклонението имат тъкмо хора, практикуващи Кетман от същия вид: разпознавайки с лекота у другите акробатичните трикове, прилагани от тях самите, те използват първия удобен случай, за да натопят врага си или приятеля; по този начин застраховат себе си, а критерий за сръчност е да изпревариш поне с един ден подобно обвинение, каквото би могло да ти бъде отправено от страна на човека, когото погубваш. Тъй като вариантите на Кетмана са почти неограничени по количество, названията на отклоненията едва насмозват в подреждането на тази пълна с най-неочаквани екземпляри градина. Всеки нов коментар към предписанията на Новата Вяра, оповестяван с всеобщо задължителна сила от Центъра, увеличава вътрешните резерви у тези, които дават вид на най-правовърни. Невъзможно е да се разгледат всички разновидности на Кетмана, които можем да срещнем в страните с народна демокрация. Независимо от това ще се опитам да се спра на главните им групи и разклонения, постъпвайки малко като естествоизпитателя, който прави най-общата класификация.

Националният Кетман. Той е разпространен не само сред широките маси, но не е чужд и на партийната върхушка в отделните страни. Тъй като Тито постъпи като цитирания от Гобино Сагра и оповести своята ерес пред целия свят, милионите човешки същества, упражняващи този Кетман в страните с народна демокрация, са принудени да прилагат особено изобретателни средства за маскировка. Показните процеси над привържениците на „народния път към социализма“ в отделните източни столици дадоха урок на обществеността кои словесни обрати и кои реакции могат да предизвикат обвинения в подхранване на подобни пагубни тенденции. Най-сигурният начин да се предпазиш от такъв упрек е гръмкото манифестиране на всяка крачка на възхищение от постиженията на Русия в различни области, носенето под мишница на руски списания и книги, тананикането на руски песнички, горещото аплодиране на руските музиканти и артисти и т. н. Писател, който не е посветил поне една своя творба на видна руска личност или на живота на руснаците, а се е ограничавал само до теми от собствената си страна, не може да смята, че си е осигурил напълно безопасна позиция. Характерна черта за хората, упражняващи този Кетман, е безкрайното презрение към Русия като към варварска страна. У работниците и селяните то е най-често на емоционална основа и почива върху простото наблюдение – било над войниците от армията освободителка, било (тъй като много хора по време на войната живеяха на териториите, управлявани непосредствено от Русия) над руснаците в техния ежедневен живот. Тъй като досега е съществувала голяма разлика в жизнения стандарт и степента на цивилизованост между Русия и страните, носещи днес названието народни демокрации, в полза на последните, националният Кетман намира изобилна храна. Той не може да бъде окачествен просто като национализъм. Между славяните от Средна Европа и германците векове наред е съществувала враждебност, но у славяните тя е била примесена с респект към външните белези на цивилизованост, каквито могат да се видят у немците. Затова, забелязвайки, по пътя на сравнението, по-голямата изисканост на своите обичаи или по-голямата способност за организиране, например в областта на транспорта или при боравенето с машини, средноевропейският гражданин би изразил, ако можеше, своето отношение към

Русия с едно пренебрежително махване с ръка, което обаче не му пречи да изпитва страх пред огромните маси, изливащи се от недрата на евро-азиатския континент.

Но не при всички проблеми съществува само на чисто емоционална плоскост. У младата интелигенция от работнически произход като че ли преобладава становището, което би могло да се изрази накратко така: „Социализъм – да, Русия – не.“ И тук започват тънкостите в доктриналните различия. Страните от Европа – разсъждават някои – са значително по-подготвени да осъществят социализма, отколкото Русия; тяхното население е по-възприемчиво, по-голямата част от земята тук е обработваема, мрежата на комуникациите е по-гъста, промишлеността не трябва да започва от състояние, близко до нулата. Някои методи, почиващи върху безогледна жестокост, не са задължителни, а дори са излишни, тъй като е налице по-висока степен на обществена дисциплина. Обаче „народният път към социализма“ беше заклеен и се намериха множество доказателства, за да се внуши, че този, който се противопоставя на пълното прилагане на руския модел до най-дребни подробности и на подчинението пред диктата на Центъра, е предател и трябва да сподели съдбата на Тито, тоест да се обяви срещу Центъра и да подкопае неговия военен потенциал. А това е единственото средство за осъществяване на революцията в световен мащаб. Да се противопоставиш на тези твърдения, би означавало да отхвърлиш Новата Вярa и на нейно място да въведеш друга вяра, търсеща пряка връзка с Маркс и Енгелс. Садра, който в действителност е стоял извън исляма, е внимавал да не издаде това пред молите; по същия начин мнозина мними привърженици на Новата Вярa са фактически извън нея. Други обаче, съзирайки в съюза на Тито със Запада пример за исторически фатализъм и отхвърляйки мисълта, че този фатализъм може просто да се дължи на политиката на Центъра спрямо зависимите народи, се затварят в Кетман, който не би трябвало да пречи на Центъра в неговите външни акции; правоверният мюсюлманин, дори и да е дълбоко привързан към своя Кетман, не може да създава препятствия там, където ислямът воюва с неверниците за своето съществуване. Този Кетман се изразява следователно само в практически ходове, които не пречат на Центъра в неговата световна борба, а са защита на нацио-

налните интереси в случаите, където това е все още възможно.

Кетман на революционната чистота. Това е рядко срещан вид, характерен повече за големите градове на Русия, отколкото за народните демокрации. Той се основава на вярата в „свещения пламък“ на революцията от епохата на Ленин, онзи пламък, чийто символ е например поетът Маяковски. Самоубийството на Маяковски през 1930 г. ознаменува края на тази епоха, белязана с разцвет на литературата, театъра и музиката. „Свещеният пламък“ бе потушен, колективизацията – проведена по безмилостен начин, в лагерите за принудителен труд загинаха милиони граждани на Съюза, спрямо неруските народности беше приложена безмилостна политика. Под влиянието на напратените теории литературата стана плоска и безцветна, унищожиха живописата, руският театър, заемайки някога водещо място в света, бе лишен от свободата на експеримента, науката се подчини на спускани от върха директиви. Така разсъждава този, който си служи с Кетмана на революционната чистота. С цялата си душа той Го ненавижда, гържейки Го отговорен за ужасната съдба, сполетяла руския народ, и за омразата, която този народ предизвиква у другите народи. Не е сигурен обаче дали Той не е необходим. Дали в изключителни епохи, каквато е настоящата, появяването на един опитен тиранин не трябва да се смята за желано явление. Масовите чистки, в които загинаха толкова добри комунисти, снижаването на жизненото равнище на гражданите, довеждането на творците и учените до положението на сервилни слуги, физическото изтребление на цели народи – би ли се осмелил някой, ако не беше такъв, какъвто е Той, на подобни действия? И все пак Русия устоя на Хитлер. Делото на революцията не рухна под напора на една външна сила. В тази светлина Неговите действия придобиват чертите на мъдра предвидливост и са оправдани може би поради изключителната историческа ситуация. Дали ако Той не беше приложил невероятния терор от 1937 г., нямаше да се намерят повече хора, готови да помагат на Хитлер, отколкото се намериха? Дали например днешната линия в науката и изкуството, колкото и да противоречи понякога на логиката на здравия разум, не издига успешно руския дух пред лицето на

заплахата от война? Да, Той е позорно петно върху светлата Нова Вяра, но петно, което днес все още трябва да бъде толерирано. Дори е необходимо да му се помага. „Свещеният пламък“ не е угаснал. Когато бъде постигната победата, този пламък ще лумне отново с някогашната сила, оковите, които Той наложи, ще бъдат строшени, а отношенията между народите ще се градят върху нови и по-добри принципи. Този Кетман се срещаше много често, ако не масово, в Русия по време на Втората световна война и неговата днешна форма е едно възраждане на веднъж измамената надежда.

Естетическият Кетман. Човекът с изискан вкус не може да приема твърде на сериозно резултатите от официалния натиск в областта на културата, колкото и да аплодира стиховете, да пише ласкателни рецензии за художествените изложби и да се преструва, че гледката на мрачната, тежка архитектура на новите сгради е за него напълно убедителна. Той се променя изцяло между четирите стени на своя дом. Там могат да се видят (ако става въпрос за добре ситуиран интелектуалец) репродукции от произведения на изкуството, официално заклеявявано като буржоазно, плочи със съвременна музика и богата колекция от творби на стари автори на различни езици. Този лукс на частния живот му се прощава, ако неговата творческа работа, извършвана в погрешения по такъв начин кабинет, носи очакваните пропагандни ефекти. За да запази своята позиция и жилище (получено по благоволенieto на държавата), интелектуалецът е готов на всякакви жертви и всякакво лицемерие, защото ценността на уединението в едно общество, където не съществува никаква друга възможност за усамотяване освен тази, е по-голяма, отколкото това би могло да се изрази с фразата „my home is my castle“. Телевизионните екрани, инсталирани в частните домове, за да регистрират тайно поведението на гражданите, все още принадлежат на бъдещето, затова, слушайки чужди радиостанции и четейки хубави книги, човек си откъхва за миг, разбира се, ако е сам, защото с появата на гости играта започва отново.

Изглежда, никога не е било изследвано по-отблизо до каква степен човек се нуждае от преживяванията, които не съвсем точно наричаме естетически. Само у незначителен брой ин-

дивиди, принадлежащи към едно общество, тези преживявания са свързани с произведенията на изкуството. Множеството черпи мимолетна радост от естетическо естество благодарение на самия факт, че е потопено в потока на живота. В градовете околото среща разноцветните витрини на магазините, разнообразието от човешки типове, нещо повече, въображението отгатва по лицата на минавачите техните житейски перипетии; работата на човешкото въображение сред тълпата е от еротичен порядък, а неговите външения са на границата на физиологическата възбуда. Околото се радва на облеклата, на блясъка на светлините, а парижките пазари например с техните грамади от зеленчуци и цветя, рибите с различна форма и окраска, плодовете, парчетата месо в различни нюанси на яркочервеното доставят удоволствие, след което не ти се налага да посягаш към картините на импресионистите или към холандците. Слухът лови откъси от арии, ехо от коли, примесено с цвъртене на птици, подвиквания, смехове. Обонянието отбелязва сменящи се зони на аромати: кафе, бензин, портокали, озон, печени орехчета, парфюми. Певците на големите градове са посветили много страници от своите книги на описанието на това радостно смурване в резервоара на ежедневния живот. Подобни чувства изпитва плувецът, когато се оставя на вълните и е изпънен с усещането за необятността на заобикалящата го стихия. Мисля тук за великите певци на големия град, за Балзак, Бодлер и Уитман. Изглежда, че силата, която възбужда и укрепва участието в човешката общност, се подхранва от чувството за възможното, за постоянно присъстващата изненада, за тайната, към която човек е винаги устремен.

Но и животът на селяните, макар и погълнат от затъпяващата работа на ръцете, доставя естетически преживявания благодарение ритъма на обичаите, църковните обреди, иконите на светците, панаирите, носите, декорациите от изрязани хартиени цветя, народната скулптура, музика и танц.

В страните на Новата Вяра градовете губят своя някогашен облик. Ликвидирането на гребните частни предприятия придава на улиците скован и официозен вид. Хроничната липса на консумативни блага е причината тълпата да изглежда едновременно сива и еднакво убога. Дори когато се появяват, потре-

бителските стоки са от едно, и то второ, качество. Страхът парализира индивидуалностите и ги кара да се уеднаквяват напълно в жестовите, облеклото и израза на лицето с най-масово разпространения тип. Градовете се изпъхват с расов тип, приеман благосклонно от управляващите: ниски квадратни мъже и жени с къси крака и широки бедра. Това е пролетарският тип, култивиран извънмерно с помощта на задължителните естетически образци; същите тези закръглени жени и квадратни мъже биха могли да променят изцяло своята външност под влияние на киното, изобразителното изкуство и модата, както се случи в Америка, където „лудостта по кумирите“; тоест желанието да се уподобиш на моделите, представяни в масмедията, повлия в същата, ако не и в по-голяма степен, отколкото начинът на хранене. Улиците, заводите, местата за събрания са изпълнени с транспаранти с лозунги и знамена. Стилът на новите сгради е монументален и потискащ (не говоря за реконструкциите), лекотата и радостното чувство в архитектурата са преследвани като формализъм. Кръгът естетически преживявания, които получава обитателят на градовете на Новата Вяра, следователно е необикновено ограничен. Единственото излъчващо очарование място е театърът поради наличието на театралната магия, дори и когато тя е скована от императивите на социалистическия реализъм, който определя съдържанието на пиесите и вида на декорите (те не бива да предоставят поле за изява на въображението на сценографа). Оттук огромният успех, на който се радват сред публиката творбите на старите автори, например на Шекспир, тъй като тяхната фантастичност тържествува дори и в границите на една натуралистична инсценизация. Гладът за чудесното в страните на Новата Вяра е толкова голям, че би трябвало да принуди управляващите да се замислят, но по всяка вероятност не ги принуждава, защото те разглеждат тези желания като реликви от миналото.

На село, където цялата досегашна форма на обичаите поглежда на ликвидиране по пътя на превръщането на селяните в селскостопански работници, все още съществуват останки от специфичната селска култура, насладвала се бавно в течение на векове. Но нека кажем това открито: стожер на тази култура бяха преди всичко средните или по-богатите селяни. Борбата с

тях и като резултат – тяхното маскиране, неминуемо ще доведе до отмиране на селските носии, украсяването на къщите, отглеждането на частни градини и пр. Съществува явно противоречие между официалната опека над фолклора (музика, песни, танци), на което развитие се отделя много внимание, и неумолните повели на новата стопанска система, чието върхово постижение трябва да бъде бараката, тоест бетонният блок, населен с много семейства. Със затварянето на църквите, отменянето на католическите празници и изчезването на панаирите, губещи своя икономически смисъл, към селскостопанските работници ще могат да се отнесат същите констатации, които са валидни за градското население.

В тези условия естетическият Кетман има всички шансове за разцвет. Той се изразява в подсъзнателния копнеж по чудесното (копнеж, който се опитват да канализират в посока на контролираните развлечения, тоест театъра, киното и фолклорните зрелища), а при дейците на литературата и изкуството – в различни форми на ескапизъм. Писателите се заравят в старите текстове, коментират и издават някогашните майстори. С охота пишат книги за деца, където свободата за фантастика е малко по-голяма. Много от тях избират университетската кариера, защото изследванията върху историята на литературата предоставят безопасен претекст за потъване в миналото и за общуване с творби с голяма естетическа стойност. Увеличава се и броят на преводачите на старинна поезия и проза. Художниците търсят поле за изява на своите интереси в илюстрирането на книги за деца, където предпочитанието към ярки багри може да бъде оправдано с позоваване на „наивната“ детска фантазия. Театралните режисьори, изпълнявайки дълга си с поставянето на слаби съвременни пиеси, търсят влиятелни ходатаи, за да им бъде позволено да включат в репертоара си Лопе де Вега или Шекспир. Някои представители на пластичните изкуства са дотолкова смели, че откриват едва ли не свой личен Кетман, провъзгласявайки необходимостта от естетика на ежедневния бит, тоест от създаване на специални институти, които да проектират образци за тъкани, мебели, стъкла и керамика за промишлеността. Те дори намират подкрепа от страна на по-интелигентните диалектики в партияната върхушка, както и пари за подобни начинания. Трябва да се

отнасяме с огромно уважение към подобни усилия (да припомним, че преди Втората световна война Полша и Чехословакия например бяха, наред с Швеция и Финландия, водещи страни в оформлението на интериора). Въпреки това нямаме основания да вярваме, че това, което се смята за формализъм в живописата и архитектурата, ще бъде толерирано за по-дълго време в областта на приложните изкуства. Впрочем при този род опити може да се види най-ясно рационализацията при естетическия Кетман: тъй като в социалистическото стопанство всичко подлежи на планиране, защо да не се пристъпи към планирано удовлетворяване на човешките естетически потребности? Тук обаче навлизаме в опасната зона на демона на Психологията. Да признаеш, че човешкото око има нужда от радостни багри, хармонични форми, светла, слънчева архитектура, би означавало да твърдиш, че Центърът има лош вкус. Все пак и там се наблюдава прогрес. Вече се строят небостъргачи по модела на сградите, издигани в Чикаго около 1900 година. Възможно е през 2000 година там официално да се въведе изкуството, смятано днес на Запад за модерно. Как обаче да се отървеш от мисълта, че естетическите преживявания се пораждат, общо взето, от съприкосновение с това, което израства спонтанно, и че свързването на багрите и хармонията със Страх е нещо също толкова немислимо, колкото яркото оперение при птици, обитаващи северната тундра?

Кетман на професионализма. Понеже се озовах в условия, чиято промяна не е в моята власт, а разполагам само с един живот и този живот отминава – мисли човекът, – дължен съм да се помъча да направя от този живот нещо щогоде добро. Приличам на ракообразно, вкопчено в скала на дъното на морето. Над мен бушуват бури, плават големите кораби, но моето усилие е насочено само към това да се задържа на скалата, защото иначе ще загина, отнесен от водите, и след мен няма да остане и помен. Така се появява Кетманът на професионалната работа. Ако човек е учен, взема участие в конгреси, където изнася задължителните в такива случаи доклади, следващи стриктно препоръките на партийната линия. В лабораторията си обаче той продължава своите изследвания, прилагайки научни методи, и в това вижда целта на жи-

вота си. Ако реализира успешно своето дело, не е ли все едно как ще бъде представяно то и за чия слава употребено? Откритията, направени в името на безкористното търсене на истината, са трайни, докато крясъкът на политиците отминава. Трябва да направиш всичко, което изискват от теб, позволено им е да си служат с твоето име, стига благодарение на това да имаш достъп до лаборатория и пари за купуване на научна апаратура. Ако човекът е писател, единствено важни за него са издадените книги върху лапицата. Ето изследването ми върху Суифт. При написването му бе приложен марксисткият анализ. Все пак този анализ дава възможност за добро и задълбочено вникване в историческите явления и не е равнозначен с Метода и Новата Вярa. Маркс е бил гениален наблюдател. Ако му подражаваш, си застрахован от атаки, защото той заема мястото на пророка, а това, че си привърженик на Метода и Новата Вярa, можеш да споменеш в предговора, изпълняващ същата функция, каквато са изпълнявали посвещенията на крале и императори в предишни епохи. Ето превода ми на голяма поема от шестнадесети век; нума ценността на този превод не е нещо трайно? А това е романът ми на тема от далечното минало; постарях се да представя в него възможно най-вярно събитията. Ето моите преводи от руски език: приемат се много добре и ми донесоха добри пари; все пак Пушкин е наистина велик поет и неговата стойност не се променя от това, че днес Му служи като средство за пропаганда. Разбира се, трябваше да заплатя за правото да упражнявам професията си с известен брой верноподанически статии и стихове. Но за същността на един човешки живот не се съди по случайните панегирични творби, писани по необходимост. Дори големият полски поет Мицкевич, който е ненавиждал царя, е трябвало да му посвети една своя поема и в посвещението не е пестил ласкателствата, защото е бил в капана; когато обаче, прилагайки хитрост, се е измъкнал от Русия, е показал кой е в действителност и днес никой не го упреква за хитростта.

Приведените примери показват, че Кетманът на професионалната работа не е съвсем неизгоден за управляващите. Той представлява сериозна движеща сила и е една от причините за огромния стремеж КЪМ образование, тоест към придобиване на знания или умения в някоя специализирана област,

В която можеш да приложиш енергията си и благодарение на която можеш да избегнеш съдбата на функционера, зависим единствено от политическите колебания. Синът на работника, който става химик например, постига траен успех. Синът на работника, който отива на работа в полицията по сигурността, изплува на повърхността, там, където се движат големите кораби, но повърхността на морето е променлива и бурна. Най-важното от всичко обаче е, че правенето на химически опити, строителството на мостове, изкуството на поетичния превод, лекуването на болести са все неща, по принцип свободни от фалша. Държавата от своя страна има полза от този Кетман, защото химиците, инженерите и лекарите са необходими. Наистина от време на време от върховете долита глухо ръмжение по адрес на гражданите, упражняващи Кетман в областта на хуманитарните науки. Литературният надзирател в Центъра Фадеев говори язвително в една от своите речи за Ленинградския университет, където се стигнало до възмутителни прояви, по-неже една от студентките написала дипломна работа за английския поет Севидж Лендър. Кому е припращал Лендър? Кои изобщо е чувал за него? – крещял Фадеев. Ето защо и в страните, зависими от Центъра, на упражняващите този Кетман се препоръчват умереност и предпазливост.

Скептичният Кетман. Той е практикуван с желание в средите на интелектуалците. Човечеството – разсъждават те – не е в състояние нито да се справи със своето знание, нито да намери изход от трудностите по производството и разпределението на богатата. Първите опити за научно решаване на обществените проблеми, направени през деветнадесети век, са интересни, но доста безпомощни. Те обаче попаднаха в ръцете на руснаците, които не са способни да мислят другояче освен догматично и които издигнаха тези първи опити до ранга на религиозна догма. Това, което става в Русия и в зависимите от нея страни, е вид лудост. Не е изключено, а дори е много вероятно Русия да успее да наложи своята лудост на целия останал свят и събуждането да настъпи едва след двеста или триста години. Озовалият се в самия център на историческия циклон човек трябва да се гържи по възможност най-благоразумно, тоест външно да се подчини изцяло

на силите, унищожавачи с лекота непокорните. Това обаче не пречи да се вкухва удоволствието от наблюдението. Защото явлението е наистина небивало. Може би никога досега човекът не е бил подлаган на подобен натиск и вероятно никога не се е гърчил и свивал по този начин, опитвайки се да се приспособи към живот във формички, конструирани от книги, но очевидно не по негова мяра. Всичките му умствени и емоционални способности са поставени на изпитание. Който наблюдава този ежедневен спектакъл на самоотричания и унижения, знае за човека повече от когото и да било от живеещите в страните на Запада, където единственото средство за натиск е парата. Трупането на този запас от наблюдения е занимание за скъперник, отброяващ тайно монетите. Този Кетман не пречи на външната дейност, извършвана в съгласие с официалната линия, а тъй като се опира на пълното отсъствие на вяра в рационалността на Метода, дори подпомага дейността, позволявайки пълен цинизъм, тоест гъвкавост в приспособяването към променящата се тактика.

Метафизичният Кетман. Той се среща главно в страните с католическо минало. Най-много примери в Империята може да даде Полша. От гругите страни Испания познаваше добре случаите на католици, сътрудничащи с комунистите. Този Кетман се заключава във временен отказ от възгледа за метафизичната основа на света, което означава, че човекът, отдаващ почит на този Кетман, смята епохата, в която живее, за антиметафизична, тоест за епоха, в която поради особените обстоятелства няма място за каквато и да било метафизична вяра. Човечеството се учи да мисли в националистични и материалистически категории, то е изправено пред неотложни задачи и е раздирано от класова борба. В същото време откъдето религии са в процес на разпадане, нещо по-лошо, те служат като средство за защита на един отживял времето си обществен ред. Това не означава, че в бъдеще човечеството няма да се върне отново към една по-добра и пречистена религия. Кой знае дали Новата Вяра не е неизбежното чистилище и дали gesta Dei* не се осъществява per barbaros**, тоест чрез Центъра, който принуждава широките маси да се събудят от летаргията. Духовната храна, поднасяна на тези маси от Новата Вяра, е второкачествена.

* Божият промисъл (лат.). Б. пр.

** С помощта на Варварите (лат.). Б. пр.

Центърът се заблуждава, ако смята, че храната, която може да им достави, ще бъде достатъчна. Все пак трябва да се оцени положително преораването на почвата от Новата Вяра и унищожаването на фасадите, които само отвън бяха великолепни, докато отвътре бяха напълно прогнили и отделиха гръх на плесен. Затова трябва да се помага на Новата Вяра, без да издаваме своята привързаност към Тайната, още повече че за изваждането ѝ на бял свят, например в литературата, днес не съществуват никакви възможности: както езикът, така и целият запас от понятия на съвременния човек още не са узрели за това да я изразяват. Този Кетман има на свой ред множество разновидности. Някои вярващи католици дори служат в полицията по сигурността и замразяват своя католицизъм в тази, общо взето, нелишена от жестокост работа. Други се стараят да запазят християнската общност в лоното на Новата Вяра и се декларират публично като католици. Те полагат усилия да съхранят католическите институции и нерядко това им се удава, защото дуалектиците гледат благосклонно на така наречените „прогресивни католици“ и „католиците-патриоти“, сговорчиви в политическите въпроси. Взаимната игра е доста двусмислена. Властващите толерират този тип католици като временно неизбежно зло, защото още не е настъпил етапът, когато религията ще може да бъде изкоренена докрай, а и винаги е по-добре да си имаш работа с послушни, отколкото с непокорни нейни защитници. От своя страна „прогресивните католици“ съзнават не особено почетното място, което им определят властниците, тоест мястото на шамани и жреци на първобитни племена, които ще бъдат толерирани до времето, когато ще стане възможно диваците да бъдат облечени в панталони и изпратени на училище. Те вземат участие в различни правителствени спектакли и дори биват изпращани в чужбина като редки екземпляри, които трябва да свидетелстват пред диваците на Запад за толерантността на Центъра спрямо нецивилизованите племена. Тяхна самозащита пред пълната деградация е метафизичният Кетман: мамият дявола, който мисли, че е измамил тях. А дяволът знае много добре, че те мислят, че го мамият, и е доволен от това.

Впрочем не само католиците ценят този Кетман. Това, което бе казано за католиците, може да се отнесе и към дру-

гите вероизповедания, както и към хора, стоящи извън религиите. Едно от най-опасните обвинения, отправяни срещу писателите, е уличаването на техните стихове, театрални пиеси или романи в „метафизична отживелица“. Тъй като писателят е пропагандатор на цивилизацията, а не някакъв магьосник или шаман, всякакви признаци за метафизични наклонности са непростими. Литературата на страните, останали след Втората световна война извън обсега на Новата Вяра, проявяваше силен уклон в това направление, ето защо преследването на това отклонение все още не е лишено от смисъл. Например театралната пиеса, която прокарва идеята за „необяснимото“, тоест в която личи интерес на автора към трагизма на живота, няма шанс да бъде поставена в театъра. Защото трагизмът на човешките съдби навежда на мисълта за тайната на човешкото предназначение. На някои стари писатели, например на Шекспир, този род слабости са простени, но и дума не може да става един съвременен писател да им плаща данък. По същата причина и на гръцките трагичи не се гледа като на подходящ театрален репертоар. Маркс е обожавал гръцките трагичи, но да не забравяме, че връзката на Новата Вяра с Маркс е доста повърхностна. Новата Вяра е руско творение, а руската интелигенция, която я е създавала, се отнася с безкрайно презрение към всяко изкуство, което не служи непосредствено на обществените цели (останалите, без съмнение напълно социални функции на изкуството, са се изплъзвали винаги от нейния начин на мислене). Що се отнася до поезията, то тъй като нейните извори трудно могат да бъдат отделени от изворите на всяка религия, тя е особено изложена на преследване. Наистина на поета е позволено да описва планините, дърветата и цветята, но достатъчно е да почувства онзи неопределен трепет пред лицето на природата, обхванал Уърдзуърт по време на пътуването му до Тинтърнското абатство, за да бъде заклеймен, а в случай на неподчинение – и да изчезне от повърхността на литературния живот. Това е много добро средство за изтребване на легионите слаби поети, които обичат да изповядват публично своите пантеистични възторзи, но е и средство за ликвидиране на поезията изобщо и заместването ѝ с произведения със стойността на рекламните песнички, предавани в Америка по радиото. На свой ред художникът също може да

бъде обвинен в използването на съкращения и синтетични форми (формализъм), както и в прекалено любуване на красотата на света, тоест в съзерцателна нагласа, която събужда подозрението, че по природа той е метафизик. Музикантът трябва да полага старания неговите композиции да бъдат лесни за превеждане на езика на ежедневните действия (трудов ентузиазъм, народни увеселения и т. н.) и да не допуска никаква трудна за разбиране, тоест съмнителна част. И така, ако метафизичният Кетман е толерирай при „дивациите“, тоест у изповядващите християнската религия, той не се прощава на хората на изкуството, смятани за възпитатели на обществото.

Етичният Кетман. Етиката на Новата Вярa се основава на принципа, че добро е всичко, което служи на интересите на революцията, а зло – всичко, което пречи на тези интереси. Понеже едно съобразено с правилата повеление на гражданите в техните взаимоотношения помага на делото на социалистическото строителство и революцията, то на моралния облик на населението се отделя голямо внимание. „Възпитанието на новия човек“ е ключов момент в Новата Вярa. Изискванията към членовете на Партията в това отношение са особено строги. От тях се изисква едва ли не аскетизъм. Влизането в Партията не е много по-различно от встъпването в монашески орден и литературата на Новата Вярa третира този акт със сериозност, не по-малка от сериозността, с която католическата литература разглеждаше постригванията за монаси. Колкото по-високо в партийната йерархия стои някой, толкова, по-зорко бива наблюдаван неговият интимен живот. Наклонности като слабост към парите, пиянство, безразборна еротика дисквалифицират члена на Партията и преграждат пътя му към по-важни постове. В партийната върхушка заемат места хора с всички черти на аскети, отдадени на едно-единствено дело, делото на революцията. Що се отнася до някои хора-инструменти, лишени от реална власт, но полезни от гледна точка на името си, то (дори ако са членове на Партията) техните пороци биват толерирани, а нерядко и поощрявани, защото тези пороци, например любовта към лукса или пиянството, са гаранция за тяхното послушание. Етичният идеал на Новата Вярa обаче

е пуритански. Ако можеше всички граждани да бъдат вкарани в килии и да бъдат пускани само за политически събрания и работа, без съмнение това би било най-доброто. За съжаление трябва да се правят отстъпки пред човешката природа. Прирастват на населението е възможен само по пътя на сексуалните контакти между мъжете и жените и с това неудобство няма как да не се съобразяваш.

„Новият човек“ е възпитаван така, че за норма на своето поведение да приеме на първо място общото благо. Той мисли и реагира като другите, скромен е, работлив, задоволява се с това, което му предлага държавата, личния си живот свежда до нощите, прекарани вкъщи, а през останалото време е винаги сред колегите си – и в труд или развлечения. Той наблюдава внимателно своето обкръжение и донася на властите за всички мисли и действия на колегите си.

Доносничеството е било и е познато в различни цивилизации. Но, общо взето, никога досега не е било издигано в ранг на добродетел. В цивилизацията на Новата Вярa то се препоръчва като основна добродетел на порядъчния гражданин (макар че старателно се избягва самото название, като се използват по-безобидни думи). Това е основата, върху която се крепи Страхът на всички от всички. Трудът в канцеларията или фабриката е тежък не само поради величината на влажните усилия; повече изтощава силите необходимостта да бъдеш нащрек пред въздъсещите и зорки очи и уши. След приключване на работа хората отиват на политическо събрание или специални лекции – така денят продължава без нито миг отслабване на вниманието. Искреността между събеседниците, доколкото въобще се случва, е лошо предзнаменование: те симулират непринуденост и безгрижие, съучастие и гняв, за да те предразположат на съответна вълна и измъкнат самопризнания, които ще им послужат за написване на донос срещу теб; това ще издигне престижа им в очите на началниците.

Етиката, опряна на култа към мнозинството, в резултат дава нещо, което от гледна точка на благополучието на това мнозинство е всъщност отрова. Когато човек мисли по тези въпроси, манталитетът на мъдреците на Новата Вярa му изглежда най-малкото странен. Те правят отстъпки пред очевидните човешки слабости в областта на физиологията. Но

не желаят да признаят, че човешкото същество има и други уязвими страни, че се чувства добре например, когато може да отпусне напрегнатото си внимание, и зле, когато е сковано от Страх. Че лъжата все пак не му е от полза, защото е съпроводжана от вътрешна напрегнатост. Тези чувствителни страни, свързани с други, като например изкушението да по-добриш собствената си съдба за сметка на ближния, променят етиката, по замисъла си основана на сътрудничеството и братството, в етика на борба на всички против всички, а с най-добри данни за оцеляване в тази борба разполагат най-ловките индивиди. С положителност това е друг вид същество в сравнение с онова, което е имало най-големи шансове да оцелее в напреварата за пари в зората на промишления капитализъм. Дворните кучета биват две основни породи: едните – шумни и нападателни, другите – прикрити и хапещи мълчешком. Вторият вид изглежда привилегирован в страните на Новата Вяра. Петдесет или сто години възпитание според такива принципи може да утвърди една човешка порода, от която няма да има връщане назад. „Новият човек“ съвсем не е само постулат. Той се превръща в реалност.

Етичният Кетман се поражда от чувството, че етиката на лоялност спрямо мнозинството има безброй слаби страни. Той не е рядко срещано явление сред високопоставените дейци на Партията. Хората, докоснати от него, независимо че са способни в случай на необходимост да унищожат хладнокръвно в името на революцията милиони, се опитват като че ли да компенсират своята суровост и в личните си контакти понякога са по-почтени и по-добри от тези, които отдават предпочитание на индивидуалната етика. Тяхната способност за съчувствие и оказване на помощ е почти безгранична, въпреки именно тя – тази способност за съчувствие – ги е тласнала през младостта им по пътя на революцията; по такъв начин те повтарят опита на самия Маркс. Този Кетман се среща най-вече при старите комунисти. Когато са изправени пред конфликт между ангажиментите на едно лично приятелство и интересите на делото, на което служат, те претеглят дълго нещата в своята съвест и са безмилостни само ако са напълно убедени, че защитавайки приятеля си или въздържайки се от обвинение спрямо него, ще нанесат щета на това, което е най-ценно за тях. Обикновено се радват на голямо

уважение като хора с кристална честност. Това обаче не ги спасява от чести обвинения в „интелигентщина“. „Интелигентщина“ е презрителното определение, употребявано за онези, които са безупречни като теоретици, но чиято прекалена чувствителност към етичните въпроси им пречи в действията. Революционерът трябва да бъде безмилостен и да поваля човешките гървета наред, вместо да разсъждава дали някое от тях е наистина гнило.

Етичният Кетман е най-силно застъпен, разбира се, в страните с народна демокрация, защото етиката на Новата Вяра е насаждана там едва от няколко години, докато подложната на изкореняване етика е съществувала от столетия. Никога не може да се предвиди кога и у кого ще се прояви този Кетман. Това води до удивителни изненади. Тези, за които има всички основания да се предполага, че не се занимават с доносничество, го упражняват системно; и обратното, онези, които заслужават да бъдат осъждани най-строго за пренебрежение към моралните „предразсъдъци“, показват необяснима лоялност спрямо своите приятели, а дори и към чужди хора. Тъй като затруднява контрола над умовете на гражданите, този Кетман е грижливо преследван, но многообразието от ситуации, в които може да бъде приложен, е толкова голямо, че много често той се изплъзва от средствата за репресия.

Жителите на страните от Запада изобщо не си дава сметка за това, че милиони негови събратя, на пръв поглед повече или по-малко подобни на него, пребивават в един свят, също толкова фантастичен, колкото и светът на Марс. В сравнение с тях той е наивно дете, тъй като не познава гледките, които разкрива Кетманът към човешката природа. Животът в постоянно вътрешно напрежение изважда на бял свят таланти, които дремят дълбоко у човека. Западният човек дори не подозира до какви висоти от съобразителност и психологическа проникновеност успява да се издигне човек, когато е притиснат до стената и трябва или да прояви гъвкавост, или да загине. Оцеляването на най-приспособените към умствена акробатика индивиди създава човешки тип, малко познат досега в съвременна Европа. Принудите, чийто краен резултат е Кетманът, развиват интелекта – в това няма никакво съмнение. Ще се заблуди този, който би съдил

за интелектуалния живот в страните от Източна и Средна Европа само по монотонните статии, появяващи се в тамошния печат, или произнасяните стереотипни речи. Това е само една външна обвивка, един специално приет там стил, терминология и езиков ритуал. Така както теолозите в периодот на строга ортодоксия са изразявали своите възгледи с помощта на ригористичен, препоръчван от Църквата език, така там е важно не това, което някой е казал, а това, което е искал да каже, укривайки мисълта си чрез едно преместване на запетаята, чрез вмъкване на „и“, приемайки тази, а не друга последователност при излагане на проблемите. Някой, който не е пребивавал там, не знае какви титанични битки се водят, как падат сразени героите на Кетмана и за какво се водят войните. Естествено хората, ангажирани в тези войни, напомнящи необикновено трудните философски шахматни партии, се отнасят с пренебрежение към своите сънародници – политически емигранти. Както хирургът не може да смята месаря за равен на себе си в сръчността, по същия начин обиграните в прецизни операции поляк, чех или унгарец само се усмихва, научавайки, че някой от емиграцията е нарекъл предател (или свиня) точно в момент, когато този предател (или свиня) е ангажиран в комбинации, от чийто изход зависи съдбата на петнайсет лаборатории или двайсет художнически ателиета. Как се плаща — това в чужбина не знаят. Не знаят какво се купува и на каква цена.

Кетманът като социален обичай не е лишен от достойнства. За да бъдат оценени те, достатъчно е да се вгледаме в живота на страните от Запада. Западните хора, и особено тамошните интелектуалци, страдат от особен род *taedium vitae**, техният емоционален и духовен живот е прекалено разпилян; те напразно се опитват да уловят тази река, разливаща се широко по чакълести и безплодни плитчини, в едно укрепено със зид корито. Или, ако употребим друго сравнение, всичко, което те мислят и чувстват, отлита като пара в необозримото пространство. Свободата за тях е бремене. Никакви изводи, до които достигат, не са задължителни; може да бъде така, но може и иначе. Оттук непрекъснатата *malaise***. Най-щастливи между тях, изглежда, са тези, които са станали комунисти: системата, в която живеят, представлява стената, в която те се блъскат; най-сетне се е намерила

барьерата и тази бариера им помага да се самоопределят. Отлитащата във въздуха пара е впрегната под налягане. Още по-голямо налягане си осигуряват тези, които трябва да скрият своите комунистически убеждения, тоест да упражняват Кетман, обичай, не особено познат в страните на Запада.

Кетманът се състои, както се вижда, в това да реализираш себе си въпреки нещо. Човекът, който си служи с Кетман, страда поради наличието на презграда, която се изпречва на пътя му, но ако тази презграда изведнъж бъде премахната, той би се озовал във вакуум, който знае дали не много по-мъчителен. Вътрешният бунт понякога е потребен за здравето и може да представлява особена разновидност на щастието. Това, което може да бъде казано, често е много по-безинтересно от емоционалната магия при защитата на собствената светая светих. Изглежда, че за повечето хора необходимостта животът им да протича в непрекъснато напрежение и бдителност е истинско изтезание, но за мнозина интелектуалци това е същевременно източник за мазохистично удоволствие. Този, който упражнява Кетман, лъже. Дали обаче би бил по-малко фалшив, ако можеше да говори истината? Художникът, който се опитва да внесе контрабандно непозволеното („метафизично“) упоение от красотата на света в картината си на тема живота в колхоза, би се почувствал излюбен, ако му бъде дадена пълна свобода, защото красотата на света му изглежда толкова по-голяма, колкото по-малка е свободата му да я изобразява. Поетът мечтае за онова, което би могъл да напише, ако не се чувстваше притеснен от своите политически ангажименти, но може би това, което е толкова прекрасно в мечтите, ще се разсее напълно в мига, когато бъде освободен от тези си задължения. Кетманът е благодеяние: той отглежда мечтата. Човек се научава да обича издигнатите около себе си стени. Кой знае дали тъкмо в липсата на вътрешен център в човека не се крие тайната на успеха на Новата Вярa, нейната голяма привлекателност за интелектуалците. Подлагайки човека на натиск, Новата Вярa създава у него център или във всеки случай усещането, че такъв център съществува. Страхът от свободата не е нищо друго освен страх от пустотата. „В човека няма нищо – ми каза един мой приятел диалектик, – от себе си няма да извадиш на бял свят нищо, защото там няма нищо. Не можеш да напус-

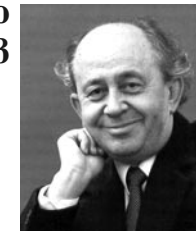
* Досада от живота (лат.). Б. пр.

228 ** Тревога, безпокойство (фр.). Б. пр.

неш хората и да пишеш в пустиня. Помни, че човекът е функция на обществените сили. Който поиска да бъде сам, ще пропадне.“ Това сигурно е вярно. Но се съмнявам, че може да бъде признато за нещо повече от закон на нашето време. Ако човекът чувстваше, че в него няма нищо, Данте не би могъл да напише „Божествена комедия“, Монтен своите „Опити“, а Шарден да нарисува дори един натюрморт. Признавайки, че в него няма нищо, човекът приема днес каквото и да е – дори и да си дава сметка, че това „каквото и да е“ е лошо, – само и само да се нареди между другите и да не бъде сам. И докато смята така, поведението му не може да бъде осъждано твърде строго. По-добре е да отглежда избуялия Кетман и да се подчинява на натиска, благодарение на което за миг ще изпитва усещането, че съществува, отколкото да поеме риска за поражение, доверявайки се на мъдростта на предишните векове, които твърдяха, че човекът е божествено създание.

А ако се опиташ да живееш без този натиск и без Кетман, да предизвикаш съдбата, да кажеш: „Ако се проваля, няма да съжалявам за себе си“? Ако се окаже възможно да се живее без наложени бариели, ако успееш да създадеш своя собствена вътрешна съпротива, тогава не е истина, че в човека няма нищо. Това би било акт на вяра.

Марко Ганчев

Марко Ганчев е български писател хуморист и сатирик, автор на детска литература и общественик, роден през 1932 г. в с. Марча, днес квартал от град Дряново. През 1961 – 1968 г. завежда културния отдел и е член на редколегията на вестник „Стършел“. От 1968 е завеждащ редакция „Поезия“ в издателство „Народна култура“ до 1971 г., когато е изключен от БКП заради отказ да гласува резолюция срещу Александър Солженицин. Продължава работа в отдела като редови редактор, а от 1979 до 1984 г. е редактор в сп. „Съвременник“. През 1984 – 1989 г. е главен редактор на алманаха за хумор и

сатира „Апропо“, издание на Дома на хумора и сатирата – Габрово. През 1989 г. започва да води рубрика два пъти седмично по радио „Свободна Европа“, в която четете политически есета под общо заглавие „На прощаване с тоталитарната система“. От декември 1989 до 1993 г. е главен редактор на вестник „Литературен фронт“, преименуван междувременно на „Литературен форум“. Ганчев е бил депутат в 7 Велико народно събрание.

От 1993 до 1999 г. е посланик на Република България в република Беларус, след което е писател на свободна практика.

ДА СЕ ВЪЗДЪРЖАМЕ ОТ ЛЪЖАТА

За българския „Случай Солженицин“ почти 40 години по-късно

Пустата му и наука, към великите си открития напоследък добавила още едно: изчислила какво значи световен писател – на десет хиляди души един да е чувал името му. Не да е чел нещо от него, а да е чувал името му. Значи сме по-зле и от ослепените Самуилови войници – те имаха по един на сто души да ги води, а ние на десет хиляди по един.

Александър Солженицин бе световен писател. Не се знае как е при него работата с десетте хиляди, но на милиони хора по света той повлия да не живеят с лъжата. И е последният тво-

* Във връзка с годината на Чеслав Милош – 2011, когато се навършват 100 години от рождението му, предстои да се публикуват в издателство „Балкани“ два тома – *Избрана поезия* и *Поробеният разум* (второ редактирано издание) в превод на Вера Деянова.

Превод от полски език ВЕРА ДЕЯНОВА,

230 | издателска къща „Галактика“, Варна, 1992

рец на художествена литература, който оказва такова влияние. Отсега нататък художествената литература дано съхрани поне едното си качество – да остане художествена, защото евентуалните ѝ съдоносни влияния върху съвременния свят вече са изключени поради неговата същност, а не поради нашата склонност да си хленчим колко на зло отивал въпросният свят.

За литературното наследство на Солженицин това не ще е беда, защото много го бива и като художник. Навремето, когато ние, изкушените в занаята литератори, четяхме забранения му роман „Раково отделение“, издаден тогава на Запад нарочно на тънка, почти прозрачна, оризова хартия, за да се изнася по-лесно на Изток, точно това ни впечатляваше, че хем знаем как се правят тия работи, хем до края го четем напрегнато.

Сега обикновено се говори, че било трудно да се обясни на новите поколения как така е могло да се забранява четенето на някаква книга, тъй като сега повечето хора и без това изобщо не искат да четат. И тогава едни искаха, други не искаха, но и на тия, които искаха, не им даваха да четат каквото си искат, в това се състоеше цялата особеност.

По-трудно ми е бивало да обяснявам на някого от по-любопытните си внуци, когато стане дума за оная история, когато четирима души отказахме да осъдим тоя писател, как така са ни наказали, защото сме гласували различно. Нали точно затова се прави гласуване, за да се види кой е съгласен, кой е против и кой се е въздържал по някаква причина. Сега за тях това е нещо като природен закон. Тогава пък беше природен закон всички да гласуват така, както е наредила управляващата партия, която не се сменяше нито на четири, нито на четиридесет години. Едва след 45 години се смени, и то по друга причина, независеща нито от нея, нито от нас.

Хората тогава виждаха машинално ръце на всяко събрание да гласуват съгласие с предложенията на ръководството, без и да надават ухо към текста. На избори пускаха в урните каквато бюлетина им подадат, друга и нямаше. След избори се играеше и хоро в училищния двор на всяка избирателна секция, за да проличи всенародната радост на гражданите, които са избрали най-достойните си кандидати, без да са си дали труд дори да прочетат имената им. На делничните събрания след гласу-

ване не се играеше хоро освен метафорично в смисъл: ще гласуваш не, ами и хоро ще играеш.

Обаче се случи ние, четирима души, да се препънем на едно такова хоро. На писателско събрание трябваше да се гласува резолюция срещу друг писател, и то не български, и то който за съдобни неща пише талантливо. А ние, литераторите, сме малко като циркаджиите. Те не смятат за човек оня, който не може да прави двойния скок. И ние, като прочетем от някого две страници проза или десетина стиха, ако е поет, веднага или го отписваме, или го възприемаме за събрат. Към Солженицин повечето четящи български писатели изпитваха професионален респект още от незначителното (три) легално публикувани в съветските издания негови неща, от които „Един ден на Иван Денисович“ бе и доволно нашумял. При едно посещение в България Александър Твардовски бе казал категорично пред многолюдно наше писателско събрание, че сега в Русия няма по-талантлив прозаик от Александър Солженицин. А помалобройната група на по-разкрепостени и донякъде свободомислещи автори познаваше не само публикуваното от него на Запад, но се и въздушевяваше от неговите и на Сахаров прокламации. И сега изведнъж хайде всички вкупом да изразим нашето българско единодушие, осъждайки с нарочна резолюция Нобеловия комитет, защото е присъдил наградата си за литература за 1970 година на Александър Солженицин.

Прав е бил Бернард Шоу, гето е казал, че прощава на Алфред Нобел изнамирането на динамита, но за изнамирането на Нобеловата награда не бива да му се прощава. При това такава точка от дневния ни ред не само че не беше обявявана, но дори и събранието ни не беше събрание, а теоретична конференция на литературна тема, и то нейна втора част. Ако знаех, че ще се гласува такова нещо, просто нямаше да отида и щях да си остана партиен член чак до рухването на социализма.

Обаче къде да ходиш, след като изведнъж наред високо теоретичните съдрувания не само се предлага текстът на внезапната доста конкретна не, ами направо злободневна резолюция, а и вратите от салона към кафенето се затварят плътно, като пред всяка щръква служител от съюзната администрация. Страничната вратичка към „Тихия кът“ не беше много далече от мене, но поддържащият всички инсталации на съюзните имоти Методи не пускаше дръжката ѝ. Веднага ми

стана ясно, защо освен слухарите, с чиито физиономии бяхме свикнали, като тия на Емил Пенчев и Петко Сираков, на влажане видяхме из фойетата още сума непознати нам цивилни изкуствоведи. Капанът бе щракнал, няма начин за излизане. За прохлетия бях седнал и на един от най-предните редове, та не можех и да се извържам назад да гледам кой как гласува, че да се ориентирам накъде ще я караме.

Имаше известно време за мислене, докато след прочитането на текста на резолюцията вземаха думата пламенно в нейна подкрепа предварително подготвените изказвачи, какъвто си му беше редът при такива мероприятия. Още повече че се знаеше до болка какво ще кажат. За Георги Караславов бе ясно, че Солженицин е агент на ЦРУ, така че нямало какво да умуваме, ами веднага всеки да вдига ръка срещу политически пристрастния Нобелов комитет.

Още малко глътка въздух, преди да ни преседне гласуването, внесе Димитър Методиев, който като политически конкурент на председателя Джагаров, с когото заедно бяха съветници на Тодор Живков, се опита да го напони. Предложи резолюцията да не се подписва „От събранието“ а от председателя Георги Джагаров. Скоро, разбира се, това смущение бе отбито, след като и самият Методиев гаде заден ход, виждайки, че номерът му няма да успее, а ще се обърне в контраудар срещу него, че внася идейна обърканост. Така че минутата на вдигане на ръце вече нямаше за кога да се размине.

Реших да гласувам „Въздържал се“, като после ще мога да се оправдавам, че не съм чел книгите на Солженицин и както не искам никога да осъжда моите книги, без да ги е чел, така и аз се въздържам да се произнасям върху неговите. Разбира се, ние, които познавахме и зъбите на системата, знаехме отлично колко ѝ минават такива приказки, но когато човек се дави, се хваща и за сламката на формалната логика. След събранието разбрах, че горе-долу същото се е въртяло и в главите на Валери Петров, Христо Ганев и Гочо Гочев, когато гласуваха по същия начин на по-задните от мене редове, но поне един го друг.

Неизяснена и до днес особеност на случая е единственото гласуване „Против“ на поета Благой Димитров. Той както дотогава, така и после не бе изразявал несъгласие с господстващата официозна линия. Странна бе и аргументацията му защо

е против резолюцията. Каза, че не сме протестирали, когато Нобеловият комитет е награждавал западни писатели, а сега, когато награждава съветски писател, защо да сме против. Екзотично или провокативно бе поведението му в момента? Все едно, но и наказанието му бе странно – понеже беше безпартиен, изключиха го от Съюза на българските писатели. Хайде, да кажем, партията има право да отстранява от редовете си тези нейни членове, които не изпълняват решенията ѝ. Обаче един творчески съюз как може да има подобни изисквания?

Скоро много бързо се разбра колко никаква работа няма да ни свърши оправданието, че уж не сме го чели тоя Солженицин. Стигна се направо до смехотворно положение при привикването ни за обяснение в партийната инстанция – идеологическия отдел на ЦК на БКП. От взаимните ни препирни се виждаше, че и двете страни отлично познават текстовете му. Партийните началници, разбира се, можеха да се оправдаят, че служебно са се информирали за вражеските му писания, но им беше неудобно. И се случваше неусетно да заспорим върху някой от типовете в „Раково отделение“ или „В първия кръг“ и изведнъж взаимно да се стъписаме: абе, нали уж не бяхме ги чели? Чунким Александър Лилов, който като тогавашен черибашия на партийната идеология ръководеше „събеседването“ с нас поединично, не се червеше повече от нас. Обаче проведе мероприятието, това си беше една от съществениите черти на системата: може вътрешно да си смутен, може дори да изпитваш и таен срам, но щом си на екзекуторски пост, ще изпълниш екзекуцията, иначе ще я изпълнят спрямо теб.

Сигурно върху още госта други черти на оная епоха ни предстои да се замисляме, затова трябва да оставим с фактологията да се занимават специалистите по съвременна история. Гледам ги, че те вече доста добросъвестно се оправят с нея. Например в книгата на Наталия Христова „Българският „Скандал Солженицин“ е поправена моя фактологическа грешка в едно есе, че събранието за гласуването на тая резолюция е било на Бъдни вечер. Оказва се, че на тая свята дата наистина е имало партийно писателско събрание, но на него вече са ни осъждали, а гласуването е било някоя и друга седмица по-рано.

Свидетелите на събитията би трябвало да помагат не за уточняването, а за осмислянето им. Още повече че епохата на гържавния ни социализъм или гържавен капитализъм, както още

го наричат и както и двете определения са верни, е много трудна за обективен анализ. Чувам сега някои от новите страдалци на перото, като изказват задоволство от постъпката на четиримата, които не участвахме в осъждането на Солженицин, да се тюхкат колко недостойни били останалите. А това далеч не е вярно. Всеки си имаше някаква лична теория за интелектуално оцеляване, тъй като не можеше да се разчита на трета световна война, която да измени положението. Независимо от непреодолимите гени на народопсихологията ни за преклонената главичка, вярното бе, че най-малка полза можеше да има от това, да разлайваш излишно кучетата около себе си. Режимът нямаше да ти стори нищо, ако не покриваш изискванията му, но ако се обявяваш открито срещу тях, ще те смаже. Такава е логиката както на самата тирания, така и на този, който възнамерява в една или друга степен да ѝ се изплъзне, за да свърши работата на живота си. Така че голяма част от останалите са предпочели да гласуват конвенционално, за да запазят възможностите си за по-резултатно заобикаляне на цензурата, чрез което да допринесат за еволюцията на системата към по-цивилизован стадий. Доколко са успявали и доколко е било възможно това, е друг въпрос, но в никой случай достойните български писатели не са били само четирима.

Още по-сложна става работата, когато опре до отделни индивиди. Сега, като прочете някой по-млад човек, че не някой друг, а Леда Милева е чела пред писателското събрание резолюцията срещу Солженицин, ще си каже с категоричността на участниците в интернетските форуми: аха, ето я значи мракобеската. А от това вече пък нищо по-невярно няма.

Леда Милева, като значителен творец и високоизградена интелектуална личност, по същество ни най-малко не бе чужда на спорадичните ни надежди за реформиране на системата. Дори имаше ако не години, поне месеци, когато сме вярвали, че това вече се свършива необратимо. Дори по едно време с възторжен блясък в очите Леда Милева ми е изразявала радостта си, че вече в писателското партийно бюро бил останал само един-единствен ретроград – Слав Хр. Караславов, и че вече отпук нататък всичко ще е чудесно. Като директор на телевизията тя допринесе за нейното европеизиране повече, отколкото тарикатщините на Иван-Славковата ера, както е прието да се твърди. Но и най-висшият интелект не може да

надхитри властта. Ужким тя те оставя да ръководиш национална телевизия, ужким признават, че ще си най-добрият ни пратеник в ЮНЕСКО, уж търсят компетентните ти консултации по сложностите и предвземките на културния елит и уж дори ги вземат под внимание при решенията си. Но идва момент, когато ти пък не можеш да откажеш да ги послушаш за нещо уж просто рутинно, щом партията го иска. Коридорите на властта никога не ги прочистват от такива гинени кори. Най-голямата и многократно повтаряна илюзия на интелектуалеца е била, че като е приближен до властта, ще може да допринесе за нейното облагородяване. Как ли пък няма да я изпързалаш към по-добро управление? Само тя може да те изпързала към по-добро служене. Дори самият Платон на два пъти едва не изгуби главата си при подобни опити за установяване на практика на някои елементи на идеалната държава и се смая, че за управляващите са по-важни техните интриги, отколкото общественото благо. В нашите скромни мащаби нашите мили колеги като Леда Милева или Любомир Левчев, има и други, понесоха поне само някое и друго натъртване от пързалката. Изпързалването и при демокрацията, което ще предстои на хора с подобни илюзии, не ще е по-безболезнено, защото ако гинените кори са други, все от същите семки са поникнали.

И с друга една особеност на българския национален лов на вещици през тоталитарната система следва да бъде просветена новата малолюдна аудитория, която би желала това. Ако не сме дотам европейци, не сме и дотам азиатци. Изключването ни от партията бе придружено с изричния текст да не се вземат административни мерки срещу нас. Каквото за другите писатели, това и за изключените. А тъй като нито един от нас не бе ламтял за някакви постове, излизаше, че просто нищо не ни се е случило. Разбира се, някои по-малодушни редактори в изданиа и издателства се постъпиха пред наш ръкопис, но и тоя срамежлив смут се изживя сравнително бързо. Всичко това извикваше голямо смайване сред някои личностни наши съветски колеги. Да те черпят с кафе, когато те изключват от партията, вместо да те отправят в Сибир, за тях беше нещо невероятно. Макар и да го нямаше вече техния ГУЛАГ благодарение на Солженицин, все пак при един подобен инцидент там трябваше да си търсиш друга професия, напри-

мер на сточната гара. Явно тъй нареченият цивилизационен избор не е въпрос на избор, а на достигната вече степен на цивилизованост, която ние, българите, често не можем да съзрем под кората на окисления си скептицизъм.

Още една особеност на българското развитие има да ни убягва дълго време при анализа на нашия тоталитарен период и на прехода след него, ако такъв анализ се извършва без участието на самите патиланци. Чак до самия край на българската част от социалистическия експеримент бяха пренесени от някои хора някои добродетели на идеалистичния комунизъм от времето на неговия саможертвен период. Такива хора бяха и тримата от нашия квартет – Валери Петров, Христо Ганев и Гочо Гочев. Изцяло бе такъв човек Емил Манов, макар че вече бе починал. Но имаше и живи като Добри Жотева, който се самопронизираше през месеците след 10 ноември 1989 г., че съдбата отново издевателствала над него, като за втори път го карала да вярва в илюзиите на свободата. Дори тези от тия моралистични хора на старата левичарска гвардия, при които нямаше никакво умгряване и трудно се справяха с проблема как да изкарат нещата така, че хем нищо не е излязло от тяхната ремсова младост, хем не е била напразна, не бяха трагични типаж, а само мили трагични симпатяги. Всичката тая вътрешна автентичност на хора, които не са живели само заради гечинмека си, беше безмилостно поругана както от новоизлюпените хищници на пазарната икономика, така и от техните запартъци.

Но и инкубаторът на стария режим продължаваше да мъти запартъци, с които замеряха дори самия Солженицин. Ръководството на остатъчния Съюз на българските писатели, вероятно за да компенсира някак си старата гузност на своята институция, взе, че награди по едно време Александър Солженицин, още докато беше жив, с Ботевската си награда. Демек, ето вече в България всичко е друго и ние сме други. Какво друго, като това си бе чиста гавра, дори и да не е била напълно осъзнана от хората, които са я предприели. Излизаше, че великодушно вече са го приели да бъде един от тях. Той пък като ще се затири...

Призивът на Солженицин към света да не живеем с лъжата си остава мащабен призив на световен писател. Нашият призив към българския свят следва да бъде в съответните поскромни мащаби, именно: да се въздържа от лъжата!

Юли
Цее

32-годишната Юли Цее е сред най-популярните и уважавани имена в съвременната германска литература. Следва право и немска литература. Носителка е на наградите „Хьолдерлин“, „Ернст Толер“ и „Рауриц“, а романът ѝ „Орли и ангели“ (2001) спечели приза за най-успешен дебют на Лайпцигския панаир и вече се разпространява на 27 езика.

Аркан и Цеца Величковици са сред героите в книгата, която прави връзка между правна кантора във Виена и трафиканти на наркотици от Балканите.

Илия
Троянов

Илия Троянов е роден 1965 година в София. От 1972 до 1984 година той живее в Найроби, където баща му работи като инженер. Учи право и етнология в Мюнхенския университет. Прекъсва образованието си, за да основне две издателства, специализирани в издаването на африканска литература. Троянов пише няколко документални книги за Африка, съставя антология на съвременната африканска литература и превежда африкански автори на немски. Първият му роман „Светът е голям и спасение дебне отвсякъде“ е издаден през 1996 г.

ПОСЕГАТЕЛСТВО НАД СВОБОДАТА ИСТЕРИЯ ЗА СИГУРНОСТ, ПОЛИЦЕЙСКА ДЪРЖАВА И ОГРАНИЧАВАНЕ НА ГРАЖДАНСКИТЕ ПРАВА

Епилог: Несвободни изгледи

*Big brother is watching you.
Биг Брадер Ви наблюдава.
Джордж Оруел*

На стената до входа на дом номер 27Б на Кенънбъри скуер в северните квартали на Лондон е закачена паметна плоча. Тук Джордж Оруел живя до смъртта си през 1950 година, тук той написа знаменитата „1984“, неговата визия за тоталитарната надзорна държава. Кенънбъри е спокоен жилищен квартал – въпреки това на двеста метра околоръст около бившето

жилище на Оруел са монтирани тридесет и две CCTV наблюдателни камери¹. Те записват кой минава оттам, кой се спира, кой посещава помещенията на Джордж Оруел. Любимата гледка на Оруел към горските градински масиви се записва денонощно от две камери. Загната част на къщата се обхваща от две други камери, поставени пред конферентен център. А до любимата кръчма на Оруел (The Compton Arms) се намира камерата на автомобилна фирма, от която при необходимост може да се получи информация кой кога е влязъл и кога е излязъл от заведението (в някои лондонски квартали полицията изисква инсталиране на CCTV още преди да е издала лиценз за нова кръчма²). Биг Брадер Ви наблюдава – измислено някога като рекламен слоган за новоизлязлата »1984«, междувременно се е превърнал в действителност в родината на Джордж Оруел.

Когато през есента на 2008 година британското правителство взе решение за всеобщ контрол над комуникациите на своите граждани³, се появи неочаквана съпротива от висши среди. Горната камара на парламента изказа необичайно строго предупреждение: Великобритания се е превърнала в полицейска държава и това трябва да се промени⁴.

Камарата на лордовете, критикувана обикновено като аристократичен апендикс, дотогава не се беше занимавала с държавнокритични изявления. Именно затова тази намеса направи впечатление. Забележката на един блогер беше много точна:

„You know your democracy might be in trouble when the Aristocracy is making good sense.“⁵

(Когато аристокрацията каже нещо смислено, разбираш, че демокрацията ти е в опасност).

В обстойната си експертиза⁶ лордовете поставят онези съществени въпроси, на които ние посветихме тази книга:

1 Вж: <http://www.spiegel.de/netzwelt/tech/0,1518,475232,00.html>

2 Вж: <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/henryporter/2009/feb/11/police-surveillancecctv-pubs>

3 Тоталният контрол трябва да се провежда с помощта на така наречени »черни кутии«, които се инсталират навсякъде в мрежата и запамятават имейл-кореспонденция и сърфиране (Вж. <http://www.spiegel.de/netzwelt/web/0,1518,589094,00.html> и Глава втора).

4 Вж: <http://www.guardian.co.uk/uk/2009/feb/06/surveillance-freedom-peers>

5 Вж: http://www.reddit.com/r/worldnews/comments/7vhd0/uk_house_of_lords_british_surveillance_greatest/

6 Constitution Committee/Second Report: »Surveillance: Citizens and the State« от 19 ноември 2008

Дали увеличаването на контрола и съхраняването на данни е променило фундаментално отношението между държава и граждани?

Къде се намира границата, която в никакъв случай не бива да бъде прекратена при контрол и съхраняване на данни?

Какво е влиянието, което оказват контролът и съхраняването на данни върху свободата и личната сфера на гражданина?

Достатъчни ли са наличните закони, за да защитят правата на гражданина, или ще бъде необходима специална защита на основните права от надзора и съхраняването на данните?

Анализът стига до катастрофални заключения. Истерията за сигурност от последните години представлява най-голямата опасност за британската демокрация от Втората световна война насам. Повече от четири милиона камери са в обращение; седем процента от населението вече се водят в държавната DNA база данни. Лорд Гудлед, председател на конституционния комитет на Камарата на лордовете, подчертава, че няма оправдание за контрол, който да предоставя на държавата детайлирани информации за всеки отделен гражданин⁷. Накрая на експертизата е формулирана квинтесенцията, която не може да бъде изразена по-точно: „Личната сфера е принципна предпоставка за индивидуалната свобода“.

На пръв поглед изглежда обнадеждаващо, че в наблюдението на тези процеси се включва критично и друг държавен орган, освен конституционните съдилища. При по-обстойно разглеждане обаче става ясно, че дори Камарата на лордовете не е в състояние да принуди политическата класа да се замисли. Британското Министерство на вътрешните работи побърза да оповести, че не могат да се правят никакви корекции в предстоящите промени в закона. А пресатшетата на охранителните фирми дори оповестиха, че без CCTV нашите общества въобще не могат да имат никаква сигурност.

От само себе си правителствата нито във Великобритания, нито при нас няма да променят начертаната си линия. Тъй като от години вече виждаме, че не става въпрос за це-

2. (Вж. <http://www.publications.parliament.uk/pa/ld200809/ldselect/ldconst/18/18.pdf>).

7 Срв.: <http://www.accountancy.com/computeractive/news/2236072/lords-committeereleases>

ленасочена борба с някакъв преходен проблем („тероризъм“). Тук по-скоро става въпрос, както вече видяхме в предишната глава, за смяна на парадигмата по екзистенциални въпроси на нашия начин на живот. Необходим е следователно принципен дебат за това, как трябва да се намери равновесието между свобода и сигурност с оглед на променените технологични, икономически и политически условия. Това, с което не бива да се съгласяваме, е тактиката да се преговаря на гребно, с която това решение постепенно и едностранно да се вземе в полза на нарастване на функциите на контрол от страна на гържавата. Това, което днес можем да наблюдаваме в САЩ и Великобритания, ни очаква скоро и в нашата страна, ако допуснем нещата да се развият по този начин. Крайно време е да скъсаме с това налудничаво убеждение, че и при нас трябва да въведем английски и американски стандарти за надзор, за да не изостанем от тенденциите. Напротив, необходимо е да се дистанцираме от тези тенденции. Една надпревара във въоръжаването на тема сигурност създава фатална динамика, която все повече се отдалечава от истинските проблеми – един дяволски кръг, който унищожава свободата.

Отдавна манията за контрол е напуснала областта на борбата с тероризма и е обхванала здравеопазването, данъчната система, трудовоправните отношения, консуматорската сфера и дори ежедневието на улицата. Във Великобритания служби на местното управление се възползват от антитерористичните закони (и конкретно от „Regulation of Investigatory Powers Act 2000“, RIPA⁸), за да шпионират гражданите, които евентуално изхвърлят боклука си на улицата⁹, не почистват съгласно наредбите изпражненията на кучетата си или продават нелегално пица. Децата биват заснемани при игра на футбол от гържавни камери, тъй като виковите им могат да смущават съседите¹⁰. Родителите биват шпионирани, за да се установи дали не изпращат децата си в училище извън определения квартал¹¹. През първата половина на 2008

година са били заведени 867 антитерористични предварителни следствия срещу нарушители на ежедневния ред¹². За нула време „борбата с тероризма“ се превръща в остър меч в ръцете на една еснафщина, следяща за правните норми и реда, като че най-добрата обществена форма може да се постигне само в някакъв възпитателен лагер. Трябва да се вярва на думите на федералния канцлер Ангела Меркел, която изисква и за Германия „нулева толерантност“ по отношение на вътрешната сигурност и вижда застрашена тази „вътрешна сигурност“ от изхвърлените боклуци, грешно паркирани леки автомобили и сблъсъци в уличното движение¹³. Борбата с тероризма застрашава да се превърне в борба с „антисоциално поведение“. И именно в този момент вече във всеки гражданин дебне някакъв малък терорист и свободното общество се изправя пред своята гибел.

Все още не сме изчерпали всички възможности. Още отсега се кроят планове за европейските гържави да ограничават в бъдеще все повече своите граждани. Бундесверът цял да влиза в действие във вътрешността на страната¹⁴, което ще доведе до окончателно смесване на противодействие на опасност и военно право. Движението ни в уличния транспорт цяло да бъде наблюдавано с таксометри. Европейският съюз иска за период от тринадесет години да събере информация за това, с какви самолети и накъде летим. От 2011 година нов единен данъчен номер ще замени данъчния формуляр, така че за всеки отделен гражданин централно ще се обработват данните за данъчната категория и необлагаеми суми от доходите, за религиозната принадлежност, както и за съпрузи и деца. По този начин ще възникне гигантска база данни за работата на всеки един служител. Освен това водените досега децентрализирано бази данни на 82-та милиона регистрирани в Германия лица от 5300 бюра за адресна регистрация ще бъдат събрани в един файл¹⁵. Това е началото на един истори-

8 Законът от юли 2008 г. регламентира правомощията на държавните институции при провеждането на мерките за наблюдение, разпити и предварително следствие. Той напр. им дава възможност за тайно наблюдение на комуникациите на частни лица. Законът е оспорван, между другото и поради това, че може да бъде прилаган за преследване на безобидни случаи.

9 Вж: <http://www.heise.de/tp/r4/artikel/29/29057/1.html>

10 Вж: <http://www.spiegel.de/schulspiegel/ausland/0,1518,576790,00.html>

11 Вж: <http://www.dailymail.co.uk/news/article-558632/Council-spies-stalkedfamily-weeks-check-lived-schools-catchment-area.html>

242 12 Вж: <http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/2696031/Anti-terrorism-laws-used-to-spy->

onnoisy-children.html

13 Вж: <http://netzpolitik.org/2007/nie-wieder-falsch-parken-null-toleranz-bei-innerer-sicherheit-2/>

14 През октомври 2008 г. коалицията се споразумя за една промяна на конституцията, за да се допускат акции на Бундесвера във вътрешността на страната (Вж: <http://www.heise.de/tp/blogs/8/116973>). По време на срещата на върха на Г-8 в Хайлигендам това вече беше приложено в практиката: Бундесверът използва капацитета си за »защита от врага« (Вж: http://www.jura.uni-bielefeld.de/Lehrstuehle/Fisahn/Veroeffentlichungen_Vortraege/2007/Auf%20dem%20Weg%20in%20den%20Sicherheitsstaat%20Was%20Heiligen-damm%20uns%20zeigt.pdf с. 6).

15 Вж: <http://www.gemeinsam.lernen.de/vile-netzwerk/Regionalgruppen/nord/projekte/koalition/demokratie/orwell>

чески уникален регистър на населението и на един огромен национален фонд от данни.

С Лисабонския договор ни предстоят още някои предписания за сигурност от Европейския съюз: новият договор на ЕС издига ресора „Политическо и съдебно сътрудничество при наказателни дела“ в типична компетенция на Европейския съюз. В Брюксел вече са взети решения като това за е-паспорт и за резервна база телекомуникационни данни. Ако тази нова компетенция влезе в сила, окончателно ще важи максимата: More to come. Или, както бившият председател на Съвета на Европа Руи Перейра беше формулирал мотото на брюкселската политика на сигурност: „Нуждаем се непрекъснато от нови мерки.“¹⁶ Ясно се очертава линията, по която ще се развива занапред европейската сигурност: съорганизираната от Волфганг Шойбле „Future Group“ на вътрешните министри на ЕС дава настоящия съвет за разработване на „всеобща концепция“¹⁷. Заг този евфимизъм се крие идеологията на Homeland Security, това ще рече, размиване на границите между полиция, войска, гражданска отбрана, индустрия на сигурността и други актьори, което от своя страна средносрочно ще доведе до сливане на вътрешната с външната сигурност. Следващата стъпка ще бъде авторитарната държава.

Може би тогава отново ще се срещнем с разсъбличащия скенер. Ако някой иска преди това да се сдобие с такъв, може да получи този уред срещу 120 000 евро на парче¹⁸ от мазата на Европейския парламент, където те сега потъват в прах. По изключение имаше протести, когато ЕС започна да изработва по летищата голи снимки на всички пасажери. Политиката и медиите явно не бяха подготвили достатъчно старателно публичността за новата идея (всичко, което е технически възможно, да бъде прилагано). Последната дума по този въпрос все още не е казана.

Искаме да ви предупредим. Обаче предупрежденията са напразни без призив към действие. Въпреки това всичко, което

описахме в тази книга, ни дава повод и за оптимизъм. Изживяхме края на Студената война, можем да си спомним за липсата на свобода на хората в Източния блок, събрахме надежда за мирно съжителство в нашите географски ширини и във възможното по-големи пространства по света. Демокрацията не е модел, излязъл от производството. Ако не се откажем от нея, тя е в състояние и в започващата епоха на информацията да ни гарантира живот на базата на свобода и самоопределение. За съжаление обаче е мислимо и противоположно развитие. Не искаме след двадесет години да бъдем обвинявани, че сме можели да го знаем и да го предотвратим. Не искаме да отговаряме на въпроса как можа да се стигне дотам нашите общества да забравят принципите си и да се превърнат в орда разюздани хулигани, въвлечени в бандитска война.

Не съществува предварително определен ход на „историята“. Всяка стъпка се извършва благодарение на човешката воля. Затова се обръщаме към Вас, драги читателю, да осъзнаете, че ни предстои борба за свободата ни и личната ни сфера, борба, която трябва веднага да започне, тъй като бъдещето на обществото ни се решава днес от хора, които не се вслушват в мнението ни. Ще чакаме ли, докато на децата Ви при раждането поставят чип във врата, който да носи шестнадесетцифров граждански номер и може да бъде идентифициран от сателит (както това се прави при домашните животни, ако имате такива)?

Какво можете да направите? Много. На първо място можете да преосмислите собствената си позиция. Забравете израза „Нямам какво да крия“, тъй като, който няма какво да крие, вече е загубил всичко. Добре е, че имате нещо да криете, и нека така да си остане. Защищавайте тайните си, те са само ваши.

Не се поддавайте на простичките схеми на разделение на приятели и врагове, които ежедневно ви се предават. Не казвайте „мюсюлманите“, ако не искате да бъдете приравняван с всички „християни“. Не избягвайте от отговорността, като си внушавате, че затворниците в Гуантанамо по някакъв начин сами са си виновни за положението. Съмнявайте се в примамливо простите обяснения. Не се вслушвайте в хора, които обругават миролюбивото ни общество като „изне-

16 Вж: <http://www.heise.de/newsticker/Ist-das-heute-die-Geburtsstunde-von-Big-Brother-EU--meldung/96826>

17 Вж: <http://www.gipfelsoli.org/Gipfelsoli/5535.html> за сравнителния документ на ЕС »Freedom, Security, Privacy – European Home Affairs in an open world«.

18 Вж: <http://futurezone.orf.at/stories/1502463/>

жено“ и „хедонистично“. Проверявайте изказванията на политиците за тяхната фактология, когато се появяват изрази като „тероризъм“ или „заподозрени в терор“, а и самият вие се откажете от изрази като „борба на културите“ или „сблъсък на цивилизациите“. Дистанцирайте се от паникьорите и скандалджиите.

Развийте чувствителност към стойността на вашите данни и вашата интимна сфера. Не издавайте на всеки супермаркет всички свои данни само за да получите някаква смешна отстъпка, не се разголявайте в MySpace само за да си придобете важност. Анализирайте по какъв начин подхождат политическите партии към индивидуалната сфера на гражданите и се замислете коя от тях си заслужава да бъде избрана. Притиснете вашия народен представител да вземе отношение по този въпрос. Изяснете си, че гадена държава не става „добра“ от това, как се представя, а най-вече с това, което прави.

На път сме да подменим личната си свобода за някакво несъстоятелно обещание за „сигурност“. Съвременното безразличие по отношение на личната сфера ни кара да подозираме по какъв начин в бъдеще държавата и концерните ще разполагат с нас, ако им разрешим да въведат още по-обхватни инструменти на контрола.

Тогава обаче вече ще е късно за съпротива. Една авторитарна държава може да задуши всеки протест в зародиш с помощта на закони, които днес се гласуват с привидното обяснение, че ни защитават. Съпротивявайте се. Все още не е късно.

В издателство „Елиас Канети“ предстои да излезе книгата на Илия Троянов и Юли Цее „Посегателство над свободата. Истерия за сигурност, полицейска държава и ограничаване на гражданските права“.

Борис Минков

Литературен историк и критик. Редактор на литературното списание „Страница“. Автор на сборника с разкази „Ловци на балади“ (1999) и романа „Животът в очакване на портокаловата тонка“ (2001). От 2002 г. – научен сътрудник в Институт за литература (БАН). 2003 г. защитава

дисертация за история и поетика на новелата (с проблематичен фокус новелата на XX век). От октомври 2009 г. – лектор по български език, литература и култура в Хумболт Университет Берлин. Предстои да излезе от печат „Границите награда. Опити върху градското възприятие“.

ЗАРАДИ РАЗГОВОРА В СЕМЕЙСТВОТО

Учителят ни по история настояваше, че не, затворът на Георги Димитров не е в Моабит, затворът, разбира се, е в Берлин, но се казва Моабит. Такова му е името просто. Затворът Моабит. Неизвестно какви етимологически пътища са водили моя учител към Моабит, със сигурност обаче този затвор-квартал оставаше в съзнанието като българско място в Берлин.

Ако се беше паднал в съветската зона, екскурзиите от гедерейско време щяха задължително да включват посещение на затвора и килията на нашия вожд и учител. Моливът с дъбе остриета, с който Димитров, от една страна, е учил немски и, от друга, е подготвял защитната си реч, затворническият нар и канчето за храна.

Впрочем едно такова предприятие като музейния затвор спокойно би могло и да прескочи кризисното време на обратна благодарение на повишаващия се в преходни моменти интерес към технологията на възвръщането. Не е трудно да си представим как би изглеждал задължителният магазин към музея днес: тениски на райета, затворнически шапки – приблизително като онези, които списание Прамо извади на мода в началото на 80-те, фенерчета, комплекти пилочки (комплект Золинген

за напреднали), ключодържатели с десетки тенекени ключета: връзката на пазача струва 5,50 евро, връзката, отнета от лишението от свобода при задържането му, да кажем – 7,20.

Затворът би бил наистина добро музейно място, с не толкова основания да се възприема като забележителност от крепостите, които традиционно са основни обекти за туристическо посещение в един град. Проблемът е, че административните необходимиости го карат да охранява и едноросчната си функционалност.

Ако в неделната сутрин на 21 октомври някой ме беше попитал къде отивам, със сигурност нямаше да се сетя за подобаващия отговор на Езоп. Не знам. Градската управа решава да го иронизира: не знаеш къде отиваш ли, хайде тогава в затвора. Ами ето че наистина не знам. Мислех, че отивам на пазар, а се оказа, че съм отивал в затвора.

Далеч от невинността на Езоп, мен ме задържаха за притежание на оръжие. Допълнително утежняващо обстоятелство беше, че ме хванаха на бурно обсъждания и оспорван Монумент на убитите евреи в Европа. Подземната (музейната) част на този усилено дискутиран в германското общество паметник се охранява точно толкова силно, колкото прословутият Райхстаг (днес Бундестаг). Бях минавал оттам почти всеки ден, без изобщо да ми хрумне да вляза. От гледната точка на туриста самата ос между Потсдамер плац и Бранденбургската врата е достатъчно приковаваща, че да се усеща необходимост от допълнително анимиране и отклонение „по пътя“. Самите каменни блокове ми стояха твърде правилно подредени, колкото и да демонстрираха различието си: всякакви големини, поставени върху силно начупен до вълнообразност терен. Пътеките между тях са опънати по конец, пътеки-решетки, които туристи и местни в потенциално репродуктивна възраст използват за игра на криеница. Гледана от преминаващо колело, тази игра изглеждаше привлекателно, по-късно се сетих, че всъщност тя е паметникът. Долу обаче всичко имаше само сериозни монументални измерения. Или поне така ми се стори, когато ми посочиха къде трябва да седна, защото „полицията е вече на път“.

Така в този неделен предиобед установих топла връзка между два музея: влязох в подземието на Мемориала, а два часа по-късно излязох от затвора Моабит. Не че успях да разгледам

нещо от едното или другото, по-скоро участвах в заснемането на филм, с напращивото мъгливо усещане, че моето арестуване се случва на някого друго.

Полиците ме докарват от Мемориала на загиналите евреи до Моабит за няколко минути, като непрекъснато си говорят по уредбата за мен. Сега си мисля, че от цялата ситуация това говорене в мое присъствие ме уплаши най-много. Не че говореха кой знае какво, но говореха за мен като обект, като за неидентифицирано намерено нещо. И в такта на говоренето – също като българските полици – си засилваха шапките на ербега (къде другаде да си ги слагат, когато са в колата). Българин – посетител на Мемориала, с изскачащ нож в раницата си. Не, открит е на сцената. Диктуват имената. Номер на паспорта. Вече бях опитал да им обърна внимание на журналистическата карта в паспорта – със сигурност толкова лесна за подправяне, колкото вероятно и интересът ми към бункерите. Да не говорим за наивната история, която ми предстои да разкажа за трети път. Дали взимат предвид, че аз, като разказвам наново, се коригирам. Като стратегия на представяне, не за да крия нещо.

Аз съм нарушител на две забрани по Германския закон за оръжията: първо, намереният у мен нож е с острие, по-дълго от 8 см; второ, това острие изскача при натискане на един страничен бутон. В една от многобройните канцеларии на затворническото градче в Моабит представям разказа си на предварително отегчен инспектор. Типично за всяка публика поведение, въпросът е само, че спрямо тази в известен смисъл специализирана публика вися по друг, специфичен начин.

Самата канцелария и принадлежащият към нея коридор с нищо не напомнят за това къде се намират и какво е предназначението им. По-скоро Мемориалът – с решетките на каменните блокове отгоре и с тъмнината долу, в документалната експозиция, приличаше на затвор. В Моабит беззичните си висят служебно на коланите на униформените, инспекторът е в граждански костюм с ярка вратовръзка, няма решетки на прозореца. Четири работни маси, компютри, моливници с маркери със сигнални цветове, тук-там лежат разпилени кламери с различни гребни размери. В крайна сметка наистина не е ясно откъде знам, че се намирам точно тук. Няма екскурзоводи, които да завъртат главите на туристите наляво или

надясно и тържествено да обявяват Намираме се точно на мястото, в което...

Тук съм със стипендия на ДААД (Германската служба за академичен обмен – развивам абривиатурата така, както ги учат да правят бъдещите преводачи в училищата за преводачи). Мой домакин в Берлин е Свободният университет, Институт за сравнително литературознание Петер Сонди, професор Ирене Алберс. На квартира съм на Ансбахер штрассе 72, хазаин ми е госпожа Волбер (неприятност е, че сигурно ще им се обадят, за да проверят, но няма какво да се направи, тази схема на докладване ми е зададена още при първото разказване в подземие на Мемориала). Когато преди три седмици и два дни тръгнах от Пловдив за Берлин, попитах баща ми дали няма от онези швейцарските ножчета. Не че ми е кой знае колко необходимо, но бащите у нас винаги имат по едно швейцарско ножче, което да дадат на синовете си, когато тръгват някъде на път. Или поне такъв е случаят с моя баща. Това е традиция, опираща не до самия нож (роген една седмица след Хиросима и Нагасаки, баща ми е безкрайно миролюбив човек), а до семейния разговор. (Тук замълчавам, за да изтрия в движение, че също така по семейна традиция, когато пътувам някъде из немскоезичното пространство, да кажем, за повече от месец, баща ми и брат ми идват, за да купим заедно една кола на старо. Пак не толкова заради колата, а заради обичая, заради общата платформа на разговор между мъжете в семейството. Така смятаме да направим и сега, в последните дни на октомври.) Преди две години, когато тръгнах към Виена със стипендия на Австрийската служба за академичен обмен, той ми даде швейцарско ножче, което аз, разбира се, успях да загубя. Така е било и по-рано, когато съм тръгвал на екскурзии из България – екскурзии, които останали загинаги във времето преди обратна също като ученическите години. Магическа работа щеше да е обаче, ако баща ми пак извадеше швейцарско ножче от някое чекмедже. Вероятно и той помисли за тази магия, защото с жеста на търговец, който си хвали стоката и ловко приплъзва интереса между различните си предложения, измъкна отнякъде този нож, който е пред вас – голямото си е голямо. Е, не, чак такъв не, аз имах предвид от онези малките, казвам му, но си давам сметка, че по такъв начин все едно не му зачитам магическия

опит. Затова в същото време не се учудвам, че баща ми настоява да го взема. (Спомням си, че тук баща ми със сини усмихнати очи казва „Ами ако срещнеш там мечки?“, само че това вече би бил онзи връх на непреводимост, който със сигурност само допълнително ще ме закопае.) Щях да го разочаровам, ако не го взема. Без никакво намерение да го използвам го сложих в раницата си, даже мислех да го извадя оттам, преди да тръгна. Имам си скрити места, на които бих могъл да го оставя, а после да го върна, без на ножа да му проличи, че не е пътувал. И за мен такъв предмет е непривичен (не само за Закона?, това ли имах предвид). Мисля, че баща ми го използва за земеделски работи, ако изобщо го използва. Сетих се за това какъв нож нося едва когато служителите в Мемориала го откриха на скенера.

С какво пътувахте до Берлин, пита досаденият инспектор. С автобус. С Евролайнс.

Е, да. Ако бяхте пътували със самолет, щяха да ви спрат още на летището заради това нещо. А за какво сте тук в Берлин?

Опитвам пак да кажа за ДААД-стипендията, но той върти глава. Това е друг въпрос. Въпросът за намеренията.

Повдига ми се от напрежение, въпреки че в този момент нямам визия за възможните неприятности и усложнения. Нищо затворническо не се прожектира засега в главата ми.

Искам да напиша книга за Берлин? – Аз ли го казах? Инспекторът ме погледна с ленивата недоверчивост на някого от мафиотските персонажи на Робърт де Ниро. Ако се съди по историята на ножа в раницата ми, кой знае каква кичозна Костурица ще да е тая книга.

Има една книга за Берлин, която започва с излизане от Тегел. Затвора Тегел – наблегна Робърт де Ниро след пауза, за да не обърка бъдещия писател, пращайки го например на летището.

Струва ми се нелепо да кажа колко много харесвам Берлин Александерплац и че – тук вече по-амбицирано, дори нахално, ако нещо би ми попречило да напиша книгата за Берлин, това е могъщата фигура на Дьоблин. Какви ще са тези писателски декларации.

За кое издание работите? – инспекторът посочва с глава към журналистическата карта.

С колеги правим специализираното издание за литература „Страница“. Освен това по време на престоя ми в Берлин ще пиша за ЛИК – издание на БТА.

Били ли сте задържан друг път на територията на някоя от страните от Европейския съюз? – Тук се сещам за призрака на митичния Централен компютър, за който говореха по микрофоните си българските шофьори на автобуси в шенгенските години. Имало в Кьолн един огромен централен компютър на германската полиция. Всъщност целият ред на Германия бил вкаран в него и хората, държани така систематично подгредени и хванати в компютъра, съдействали за спазването на реда. И ето сега, като влезем в Германия, макар вероятно изобищо да не ни спрат на самата граница, във всеки един следващ момент могат да ни спрат на някой паркинг и тогава всички ще ни намерят в компютъра. Затова който веднъж си е имал работа с германската полиция, може да е сигурен, че името му седи в Централния компютър в Кьолн, така че, много моля, още сега да се обаждат, да слизат, да си взимат багажа и сам да се оправят както знае, защото няма заради един човек в компютъра целият ни автобус да пострада. – Слушал съм поне пет пъти тази история. Кьолнският компютър в устата на шофьорите се изправяше като един виртуален алтернативен Моабит, със запълването на местата в него обаче неговите стени постепенно се тонираха в желязна конкретика. Разбира се, въпросът към мен не отменяше съществуването на Кьолнския компютър. Той е бил загаден заради начина, по който ще бъде отговорено. Мобилизирам всичката неутралност, която съм в състояние да събера в този момент, и отговарям не, друг път не съм бил задържан. Може би последният въпрос на инспектора е бил тъкмо апел към неутралност и стегнатост. Наистина глупаво се бях раздърнкал. По всяка вероятност от страх.

С разказването си свалям страха. Които разказва, няма да умре. Само трябва да внимава при паленето на разказ от разказа. Неслучайно при подобни случаи във филмите отпреди забраната за тютюнопушене на обществени места питат Може ли да запалят. И запалват. В главата ми се блъска семейни истории с участието на баща ми, родителски срещи, химически уравнения с просто тройно правило, единствен път сме пътували с него с влак – за кандидат-студентския изпит по литература в СУ, москвичът, изглежда, окончателно се

беше развалил, а новото време на старите аудита и фолксвагени още не беше дошло, даде стотинки на седналия пред входа на подлеза просяк, за мен беше ужасно неочаквано, той не прави така, само когато в домашна среда тръгне да обяснява нещо, например простото тройно правило, се потапя в омайния булфон на повторението и зареждането на разказ от разказа, иначе никога не е пушил, и колко трябваше да изкарам аз сега на изпита, за да подхвана разказа от залога на тези все още закрепяни от гържавата петдесет стотинки.

С наръч листове и бланки влиза един от тези полицаи, които ме докараха. Сложи ги на бюрото пред инспектора и се наведе над рамото му, за да му съобщи нещо шепнешком. Предполагам, че му свежда какво са казали „домакините“ – професор Алберс и фрау Волбер. Изглежда, че тяхното уведомяване ще бъде най-лошото последствие от случая. Кое то в действителност не е толкова пренебрежимо малко, колкото когато човек се чувства осъден. Обикновено формалният, почти незабележим контакт на ДААД-стипендианта с преподавателя, който му е изпратил покана, сега набъбваше с графата на произшествията.

И все пак това сега на публично излагане продължаваше да ми стои сравнително далечно. В сегашното сега трябваше да напиша това, което разказах. Да го въведа в редовете на бланките. Едната бланка – с личните данни, ангажиментите по престоя ми и намеренията, другата – с описанието и обяснението на ситуацията в Мемориала. Няма ги кофите мастило, които да трябва да бъдат изписани, за да се затвори случаят. Кьолнският компютър трябва да се чувства задължен спрямо стройните редове на дисциплиниращата бланка. В романа на Ерих Кестнер „Фабиан“ има един момент, в който героят отива в публичен дом (приблизително някъде около Нолендорфплац) и също така трябва да попълни подробен формуляр. Някакви особености изисквания към дамите? Вкусът ми клони към русите, но опитът ми говори противното. Харесвам по-едриците, но, изглежда, това предпочитание не е взаимно. Оставете по-добре графата празна, казва Фабиан. По това време той все още е на работа като писач на реклами и през деня се е опитвал да стегне едно двустийшие за цигари, да строи в редове това, което вижда на рекламната снимка. Цигара, висока колкото Кьолнската катедрала.

След като всички графи са попълнени, с облекчение чувам, че това е било всичко.

Предложението на полицаите да ме закарат обратно до Мемориала до Бранденбургската врата ми се струва като израз на служебна вежливост и отказвам, без да се замислям. Но услужливото предложение не предполагало алтернатива. Трябва да ме върнат обратно. Имаме още малко работа с тамошната охрана, още няколко подписа и депозирането на екземпляр за техния архив. И аз получавам две копия – от служебното описание и от протокола за конфискуването на оръжието (калъфката от самото оръжие също ми е върната тържествено), както и дълга инструкция за това какви са ми правата при подобно принудително общуване с органите на реда, към кого трябва да се обърна за информация и помощ в такива случаи и други подобни. Не получавам екземпляр от това, което аз попълвах – точно толкова ръкописно и точно толкова старателно, колкото на кандидат-студентския изпит по литература през лятото на 1990 г. Пенчо Славеилов – точно както полтърайстчето Кики беше казало. Току-що обединената Германия е станала световен шампион по футбол. С това Кики си беше взело своя изпит и никой не се съмняваше в това, което посочи. Във влака казвам на баща ми, че ще е Пенчо, казвам му и това, че съм чел една книга на Милена Кирова, която много точно го нацелва, което не е истина, – тоест не съм я чел, просто искам да се представя добре пред баща ми, важното е, че имаше кой да ми я разкаже. Предполагам, че пътят към София е толкова дълъг, че ще се наложи на свой ред да му я разкажа на него. На връщане съм без баща ми, с 5.75 и с най-краткия път между София и Пловдив.

Шефът на охраната ми предлага с почти щастливо изражение сега да разгледам Мемориала като редовен пълноправен посетител. Колебая се, не съм много сигурен дали и това е реално предложение, или принадлежи към графата трябва. Все пак казвам, че имам да върша нещо друго – нормално е да ми е изостанало нещо от тази екскурзия от Мемориала до Мемориала. Но ще дойда специално някой друг път.

Вървя дълго из центъра, представяйки си квартала, който за учителя ми по история беше затвор, – лек и забързан от усещането на свободата. Откъде пък ми хрумна, че ще пиша книга? Ами ако пък книгите за Берлин започват от затворите?

Улф Брунбауер

Д-р Улф Брунбауер е австрийски историк, един от задълбочените познавачи и анализатори на Балканите. В момента е научен сътрудник в катедрата по история и култура в Института за източна Европа към Свободния университет в Берлин. Членува в Германското дружество за югоизточна Европа, в Американската асоциация по славистика (AAASS), в Международната асоциация по антропология на Югоизточна Европа. Изследвал е на терен различни общности и

процеси, например българите мохамедани, семействата през социализма, роднинството в България. Проектът му „Батак като паметно българско място“ предизвика остри реакции, включително на президента Георги Първанов. В него „Атака“ намери повод за законодателна инициатива за строги наказания за „пренаписването на историята“, а историкът Божидар Димитров заподозря, че става въпрос за поръчка от Турция.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЯТ НАЧИН НА ЖИВОТ ИДЕОЛОГИЯ, ОБЩЕСТВО, СЕМЕЙСТВО И ПОЛИТИКА В БЪЛГАРИЯ (1944 –1989)

ВЪВЕДЕНИЕ

През 1958 г. се появява филмът „Любимец 13“, и доставя радост на българската филмова публика.¹ В тази „комедия от грешки“ се съпоставят характеристиките на двамата съвсем различни, макар и еднородни братя-близнаци. От една страна е акуратният, успяващ и надежден Радослав Гълъбов, който е най-добрият нападател на футболния отбор на град Варна, докато неговият брат Радосвет няма постоянна професия, но пък е страстен картоиграч, затънал в дългове. Действието на филма започва с това, че Радослав се влюбва в хубавата Елена от София, когато тя прекарва летния си отпуск във Варна. Той обаче загубва нейния адрес и без него заминава за София, за да намери отново Елена. В същото време софийският футболен клуб „Витоша“ изпраща свой

¹ Режисьор: Владимир Янчев. Оператор: Георги Георгиев. Сценарий: Любен Попов и Владимир Янчев. Продукция: Студио за игрални филми, София 1958.

представител го Варна, за да вербува Радослав, тъй като непосредствено преди решаващия мач на сезона се е наложило да освободят най-добрия си нападател поради недисциплинираност. Посредникът на вербуващия клуб „Витоша“ първо „изиграва“ двамата по-простички представители на провинциални клубове от Пловдив и Русе, които също търсят футболния нападател от Варна. Но след това той среща брата-близнак Радосвет, който след гуляйджийска нощ тъкмо става от разхвърляното си легло, и го взема за човека, когото търси. Тъй като Радосвет също иска да напусне Варна, за да избяга от хората, на които дължи пари, той с удоволствие приема щедротото предложение на представителя на клуб „Витоша“ и веднага заминава заедно с него за София, където получава щедра заплата, хубаво жилище в центъра на улица „Оборище“ и софийско жителство.

Докато братът-близнак Радослав заедно с един отзивчив стар ерген, с когото се е запознал във Варна по време на отпуската му, търси Елена в София, Радосвет се наслаждава на новото си благосъстояние и на живота в големия град. Той пуши скъпи цигари, хазайката му го обслужва, а за тренировка дори и не помисля. Накрая той даже се запознава с Елена, която го взема за Радослав и отива с него на ресторант. Там, въодушевени от шампанското, те танцуват суинг, докато Радосвет става нахален и груб, за което получава шамар от Елена, която все още не подозира нищо. След известни перипетии нещата се решават, Радослав намира своята Елена и те започват любовен романс. От целувките в парка не може да ги отклони даже паричната глоба за неморално поведение на обществено място.² Междувременно Радосвет показва футболната си неспособност по време на решаващата игра на ФК „Витоша“ във футболния шампионат и избягва от стадиона с линейка, като симулира нараняване (обаче в болницата наистина го оперират). Истинският нападател Радослав откъзва предложението на „Витоша“, понеже сърцето му принадлежи на неговия клуб във Варна и на неговата Елена, която в знак на благодарност му изпява хубава песничка в парка.

Този забавен филм в много отношения е илюстративен за централната тема на книгата, за така наречения социалистически начин на живот. Първо, този филм се създава във време, когато партийните идеолози започват все повече да се замис-

лят върху въпроса, какви отличителни качества трябва да имат обикновените хора при социализма. Второ, филмът симболизира важните отговори на този въпрос: а именно, че гражданът на социализма трябва да бъде честен, надежден, дисциплиниран, лоялен, верен, любвеобилен, спортуващ, очарователен и готов за саможертва. В същото време мързеливците, некадърниците, негодниците, грубияните и лъжците не са добре приети, не намират работа и обществено признание, да не говорим за любов. Филмът дава госта точно изображение на представите за социалистически морал, но на практика няма никаква индикация, че този морал действа в страната на реалния социализъм. Комунистическата партия изобщо не се споменава и липсват всякакви комунистически емблеми и символи. Единствената масова организация, която фигурира във филма, е профсъюзът, собственик на футболния клуб „Витоша“, а профсъюзните дейтели са изобразени не особено ласкателно. В крайна сметка, както сюжетът на филма, така и образите на различните характери съвсем малко се различават от подобни западни романтични произведения. Новият човек, скициран в този филм, трябва да бъде в хармония със себе си и обкръжаващата го среда. Той трябва да се труди честно, да не се стреми само към доходи, а да се посвети на романтична любов и да бъде верен и предан.

Времето на революционния патос и на мобилизирането на масите е отминало, и добрият човек в нормалния живот заема мястото на революционния борец като представа за идеалния образ на Новия човек на социализма. Не само във филма се реабилитира личният живот и акцентът се поставя върху вътрешните, морални качества на човека и на неговото общуване с хората. Тези форми на поведение се представят като разбиращи се от само себе си морални дадености, без да се свързват изрично с политическата власт. Те са инструментариумът, с помощта на който хората в едно радикално преобразувано общество трябва отново да се слезат в една общност, като едновременно с това се маркират нови форми на социална дисциплина и контрол в едно комплексно общество. Политическите стратегии, които българските комунисти разработват, за да постигнат състоянието, което те определят като „социалистически начин на живот“, представят централната тема на настоящото изследване.

² Пазители на морала в България през петдесетте години наистина са действали в обществени паркове, където между другото са налагали глоби на целуващи се двойки.

Преди обаче да пристъпим към анализа на получените практически резултати, е необходимо първо да изложим моята теоретична изходна база за анализа на реалния социализъм, и по-специално за взаимовръзката между социалистическата държавна власт и обществото, тъй като тя е решаваща предпоставка не само за формулирането на поставените от мен теми, но също така и за интерпретацията на емпиричните данни. Поради това следващият раздел може да се разглежда както като въведение, така също и като преглед на антропологическата и социално-историческата литература за обществата на реалния социализъм.

РЕВОЛЮЦИЯТА НА ЕЖЕДНЕВИЕТО

На 9 септември 1944 г. в България започва нова ера – поне официалното историческо виждане в реално-социалистическа България определя този ден като дата на успешната социалистическа революция (и така изключва всякаква приемственост с предишния режим).³ На практика Българската комунистическа партия, която непосредствено след Първата световна война вече е втора по сила партия в България, но след 1923 г. е принудена да действа в нелегалност, успява само в продължение на няколко години да се сдобие с цялата власт.⁴ Това довежда до драматични обществени промени, които „не оставят камък върху камък“ и са извършени целенасочено от Партията. Според дефиницията на Валери Бунсе на основните отличителни характеристики на държавно-социалистическите режими, те се различават от повечето други диктатури, които са ориентирани към стабилност. За разлика от тях социалистическите режими са „ориентирани към бъдещето, определено антикапиталистически“, и се основават на убеждението за бързо преустройство на икономиката, на обществото, и накрая, поне

на теория – преустройство на общия живот.⁵ Както Жу-жа Ферге пояснява чрез примера на Унгария, за комунистическите режими е характерна широкомащабна обществена политика, която включва както „систематична социална интервенция във всички точки на цикъла на социалната репродукция“, така и социално-политически отговори на конкретни проблеми.⁶ Господството на Партията и упражняването на държавната власт не са мислими отделно от развитието на обществото в историята на страните на реалния социализъм нито в действителността, нито в представите на партийните ръководства, – те са неразделна част от него.⁷

Резултатът от тези целенасочено провеждани преобразувания би следвало да бъде едно комунистическо общество, което да се отличава с безкласовост, справедливост, равенство, хуманност в социалните отношения, стремеж към усъвършенстване, благосъстояние и модерност. Наистина голямо предизвикателство за страна като България, която по времето на комунистическото завземане на властта не е известна като модерна страна, а като характеризираща се с дребно земеделие обществена и стопанска държавна структура. Българските комунисти обаче тогава си поставят за цел да преустроят не само властовите отношения и отношенията на собственост, и икономическите и институционалните основи на обществото, но те искат да сътворят Новия човек, който да въплъщава нов – комунистически – морал. Човек, който би трябвало да се отличава коренно в своя мироглед и поведение от „отживелия“ човек на капиталистическа България. Целта е чрез политическото, икономическото и общественото преустройство да се изгради нова култура, с хора, които да се отличават със своето социалистическо мислене и социалистически форми на поведение. И тази цел българските комунисти споделят с техните другари и другарки от другите страни, преди всичко от Съветския съюз. Възприемането на Съветския съюз като пример за подражание не се дължи само на неговото политическо надмощие в следвоенна България, а и на факта, че някои от видните български комунисти са прекарвали дълго време в Съветския съюз по време на своето изгнаничество, между които са първите трима министър-председатели на държавата – Георги Димитров (1882 – 1949), Васил Коларов (1877 – 1950) и

3 В бъдеще е необходимо да се извърши систематично изследване на линиите на приемственост в политическата култура и в стопанско-икономическите виждания преди и след 1944 г. Фактът, че в България през времето между войните не успяват да се наложат демократично-парламентарните принципи, със сигурност е улеснило установяването на авторитарния режим след 1944 г. В своята стопанска политика, българските комунисти използват като опорна точка съществуващата от преди 1944 г. консенсус на политическите елити за централната роля на държавата в управлението на икономиката.

4 Относно вземането на властта от българските комунисти вж. най-последното изложение на Калинова/Баева, Българските преходи, 38-95. До Петия си конгрес през 1948 г. комунистическата партия се е наричала „Българска работническа партия (Комунисти)“, съкратено БРП (к).

5 Бунсе, Подгивни институции (Bunce, Subversive Institutions, 21).

6 Ферге, Общество в процес на изграждане (Ferge, A Society in the Making, 13).

7 Вж. Кока, Едно всестрочно подвластно общество (Kocka, Eine durchherrschte Gesellschaft, 547).

Вълко Червенков (1900 – 1980).⁸ Всъщност приемането на „съветския пример“ се явява резултат от съизмерими предизвикателства: Как да се модернизира една предимно земеделска държава и как в едно изостанало и некултивирано общество да се изгради комунизъм?

Пред решаването на тези проблеми преди това вече са били изправени болшевиките, които през 1917 г. извършват социалистическа революция в една от най-изостаналите страни в Европа. При това те си поставят за цел не само да премахнат класовото господство, да преодолеят икономическата изостаналост и изостаналостта на обществото и да въведат нов ред в социалните отношения, но и да извършат основна реорганизация по отношение човека, разглеждан като моделируем във всички негови прояви и взаимоотношения, както пише Шефан Плагенборг в своя преглед върху следреволюционните културни проекти в Съветска Русия:

„Обаче ставаше въпрос за нещо повече от възпитание. Посегателството беше тотално и се състоеше в изискването да бъде променен не само един – макар и голям – отрязък от човекия живот след революцията, но да се преустрои цялостната природа на човека, при което да се създаде „съветски човек“.“⁹

Новият човек трябвало да увенчае революционните усилия като гражданин на бъдещия комунистически ред. В първите години след Октомврийската революция се конкурират голям брой идеи свързани с това, с какво би трябвало да се отличава Новият човек и как да се постигне тази цел. Тези представи, които се коренят отчасти в различните течения на радикалната руска предреволюционна интелигенция, следвало да бъдат внедрени в практиката, особено в големите градски центрове на Европейска Русия.¹⁰

8 Между 1923 г., когато комунистите в България трябва да минат в нелегалност, и 1944 г., приблизително 100 от общо 130 членове на Централния комитет са пребивавали за по-кратко или по-дълго време в Съветския съюз (Марчева, Смяна на караула. Част I, 63).

9 Плагенборг, Култура на революцията (Plaggenborg, Revolutionskultur, 349).

10 Като съвременно описание на опитите да бъде създаден Новия човек вж. подробно изложение на унгарския журналист Рене-Фюльоп-Милер, Дух и лице на болшевизма (René Füllöp-Miller, Geist und Gesicht des Bolschewismus). Основни аспекти на дискурса за революционната култура и нейните различни интерпретации през времето между Октомврийската революция и сталинизма са разработени от Шефан Плагенборг (Плагенборг, Култура на революцията). Литературата за различните съветски инициативи за революция в областта на културата е доста обширна. Особено показателен в това отношение е изследователският труд на Ричард Стайтс за „революционните блянове“, които са били в основата на проектите за Новия човек (Стайтс, Революционни блянове / Stites, Revolutionary Dreams). Преглед върху значението на понятието „културна революция“ се представя от Майкъл-Дейвид-Фокс (Дейвид Фокс, Какво е културна революция / David-Fox, What is Cultural Revolution).

Започвайки от комуните в Москва и Петроград, в които студенти са практикували радикалните си представи за колективистичен начин на живот, преминавайки през усилията на организацията Пролеткулт (пролетарска култура), която цели да създаде една оригинална пролетарска революционна култура и да скъса с всичко старо и стигайки до Алексей Гастев – поет и специалист по въпросите на труда, чиито стремежи били радикално да механизира човека, както и до „Лига на времето“, чиито усилия са насочени към целта да се приучат трудещите се към самодисциплина – всички тези опити през двадесетте години целят да бъде преустроен човекът.¹¹ Болшевишкото партийно ръководство наблюдава тези утопични усилия със скептицизъм и открита враждебност. Обаче от Ленин надолу по йерархията доминира консенсусът, че след успешната защита на революцията в гражданската война в основата на усилията на Партията трябва да стоят съзидателна дейност в областта на културата по пътя на преодоляване на консервативните представи, както и придобиването на модерни начини на поведение и модерни стандарти в образованието, и не на последно място – да се повиши до необходимото ниво производителността на труда за изграждане на социализма. Троцки по-специално изтъква през 1923 г. в сборника от статии „Въпроси на бита“, че сега – след обезпечаването на „диктатурата на пролетариата“ и на „национализирането на най-важните средства за производство – трябва да се революционизира и битът“:

„В какво се състои днес нашата задача, на какво трябва да се научим преди всичко, към какво да се стремим? Ние трябва да се научим да работим правилно: точно, чисто, икономично. Ние се нуждаем от култура в работата, култура в живота, култура в ежедневието. Ние съборихме господството на експлоататорите – след дълга подготовка – чрез лоста на въоръженото въстание. Обаче не съществува такъв лост, с който да повишим културата с един удар. Тя се нуждае от един дълъг процес на самовъзпитание на работническата класа, и заедно с нея, и след нея на селячеството.“¹²

11 Вж. цитираната в бел. 10 литература; за Алексей Гастев както и „Лига на времето“: Брунбауер (Brunnbauer, „The League of Time“); за Пролеткулт вж. Горсен/Кнъдлер-Бунте (Gorsen/Knödler-Bunte, Proletkult).

12 Троцки: Въпроси на бита, 16 (руски оригинал: Лев Д. Троцки: Вопросы быта, эпоха культурничества и её задачи. Москва: Красная нов 1923).

Както се загатва в цитата, Троцки смята задачата за повишаване на културата и революционизиране на бита, на ежедневието, за далеч не проста задача. Това проличава ясно в неговите мисли за преустройството на семейството, на което трябва да се отреди важна роля в създаването на новата култура:

*„Ежедневният живот е много по-консервативен, отколкото стопанският, между другото затова, защото ежедневието се възприема по-неосъзнато, отколкото се възприема икономиката. В областта на политиката и икономиката работническата класа действа като единно цяло – тя извежда своя авангард – комунистическата партия – на предна линия и осъществява именно чрез този авангард своите исторически задачи. В областта на бита работническата класа се разделя на семейни клетки – отделните семейства. Смяната на държавната власт, даже и смяната на икономическия ред – преминаването на фабриките и заводите в собственост на трудещите се – това оказва своето влияние върху семейството. Но това влияние е само отън, само косвено, без непосредствено да засяга начините на живот, унаследени от миналото. Радикалното преустройство на семейството, и въобще на структурата на ежедневието, изисква в най-висока степен съзнателните усилия на цялата работническа класа и предполага в самата нея „къртовска работа“ за повишаване на своята вътрешна култура. Тук трябва да бъдат „разорани“ дълбоки слоеве.“*¹³

Тази цивилизаторска мисия се вписва дълбоко в идеологията на Съветския съюз, а след Втората световна война, в идеологията и на другите държави с комунистическо управление, повечето от които са изправени пред задачата да изграждат социализъм в земеделско изостанало общество. „Повишаването на културното ниво“ и „култивирането“ на хората периодично е поставяно в центъра на политическите проекти на управляващите комунисти, и е тясно свързано с опита да се утвърди комунистическата идеология. Това се отнася както за насаждането на ценности, които да са отличаващи за социалистическото общество, така и на нагласи и форми на поведение, които да са предпоставка за функционирането на едно градско и индустриално общество. Шийла Фитцпатрик, която подробно е изследвала опитите по времето на Сталин да бъде „култивирано“ съветското население, обобщава различните нива на това културно начинание по следния начин:

*„На първо място е културата на основната хигиена – миене със сапун, чистене на зъбите, да не се плюе на пода – и елементарната грамотност, която липсва в значителна част от съветското население. Тук съветската цивилизационна мисия е формирана подобно на мисиите на другите европейски нации спрямо изостаналите местни хора, обаче трябва да се отбележи, че в съветския случай в „изостаналите елементи“ са включени руските селяни. На второ място се набляга на неща като поведението на трапезата, на публични места, отношението към жените и основни познания за комунистическата идеология. Това е нивото на културата, изисквано от всеки градски жител. Третата част от културата, която преди е наричана „буржоазна“ или „дребнобуржоазна“, е културата на доброто поведение, включваща добрите маниери, правилния говор, красивото и подходящо облекло, и известно признание на високата култура на литературата, музиката и балета. Това е „висшето“ абсолютнo ниво на културата, което се очаква от управляващата класа, от членовете на новия съветски елит.“*¹⁴

Намерението да се революционизират културните нагласи и начините на поведение на хората е, от една страна, израз на функционалната необходимост за разпространение на „модерните“ ценности и от друга – да бъдат установени обществените норми на комунизма. Чрез концепцията за „Новия човек“ и на „социалистическия начин на живот“ целта на социалистическата идеология е да стане хегемонна, като бъде приведена в съответствие със социалната реалност, и да стане безспорна основа на живота в социализма. Според понятията на Бурдieu (Bourdieu) става въпрос за създаване на „непосредствено и мълчаливо съгласие“, което „е основата на онова отношение на доклично подчинение, което ни обвързва с всяка наша фибра към съществуващия обществен строй.“¹⁵

Този стремеж към културна хегемония се намира в неразделна връзка с целта, а именно – да се постигне цялостно дисциплиниране и рационализиране на обществото. То не може да заобиколи бита и културата на хората, а напротив – трябва да има за цел реорганизацията на битовите рутинни навици и нагласи, както подчертават различни теоретици на модерното време. Това е също израз на факта, че съветската държава и създадените по неин образец народни демокрации се възприемаха като модерни държави и се отличаваха – както и някои модерни западни държави – с всеобхватна държавна намеса в

¹³ Троцки: Въпроси на бита, 39 (руски оригинал: Лев Д. Троцки: Вопросы быта, эпоха культурничества и её задачи. Москва: Красная нов 1923).

¹⁴ Фитцпатрик, Ежедневен сталинизм (Fitzpatrick, Everyday Stalinism, 80).

¹⁵ Бурдieu, Практически разум (Bourdieu, Praktische Vernunft, 119).

обществото и в политиката си към масите. Последният аспект се проявява особено ясно в социалистическите държави, тъй като те мобилизираха масите не само в случай на война, но изтъкваха като активно и доброволно участието на масите в изграждането на икономиката и на политическата структура на обществото. За да се доведат изостаналите общества, каквито са били без съмнение руското общество през 1917 г., както и българското през 1944 г., до така разбраното „модерно“ общество, е било необходимо всеотдайно преустройство в областта на културата, както установява например Давид Хофман (David Hoffmann) в своя анализ на ценностните ориентации, залегнали в основата на сталинизма:

*„Социалното преустройство обаче изисква не само научно разбиране на обществото. То изисква също така и средства за промяна на мисленето и поведението на хората. То се нуждае от внедряване на нови културни норми и стойности, които да направят делничния живот, бита, подреден и продуктивен.“*¹⁶

Тази културна революция е насочена по-специално към работническото съсловие, понеже то се определя като ядро на социалистическото общество и като онази част от населението, която първа ще приеме образа на „Новия човек“. Работниците поемат ролята на отстранените аристократични и буржоазни слоеве и трябва да станат културтрегер в новото общество. В съответствие с това, дейностите на съветската държава се насочват към широкомащабно създаване на модерна индустриална работническа класа. Всъщност многобройното съсловие на работниците възниква едва след ускорената индустриализация от края на двадесетте години.¹⁷ Изискванията за ефективност, дисциплина, чистота, точност, деловитост и грамотност следователно са в центъра на сталинската културна политика. Те трябва не само да направят работниците и работничките по-производителни, но също и да формират по-рационално бита, ежедневието живот на гражданите и гражданките.

Разбира се, тези два проекта – за по-голяма производителност и за по-рационално формиране на бита на работническото

то – са двете страни на един и същ медал, както по убедителен начин това е представено от Е. П. Томсон (E. P. Thompson) в неговия новаторски труд за „Възникването на английската работническа класа“. Реализирането на необходимите за една модерна промишлена икономика рационалност, дисциплина и ефективност става възможно само защото и ежедневието живот на работника – не на последно място и на цялото общество – е организиран с премерена разумна рационалност. За това през 19-и век в Англия се грижат не само държавата и директорите на фабриките, но и пуританските проповедници.¹⁸ Работници, които в понеделник или вероятно даже и във вторник, след напиране в края на седмицата трябва да си отспиват („пиян понеделник“), довеждат до ужас собствениците на фабриките и защитниците на общественния морал.

Подобна интернализация на дисциплината във фабриките и нейното разпространение върху цялото общество, което вече е постигнато от утвърдените индустриални общества, със сигурност са се надявали да постигнат и комунистическите правителства. Защото нито апелът към аскетична саможертва в името на светлото комунистическо бъдеще, нито въвеждането на принудителна работа представляват дългосрочно изпълними методи за изграждане на едно социалистическо общество. Такива методи на дисциплиниране и мобилизиране чрез труд са свързани не само с висока политическа цена и икономическа неефективност, но освен това те се оказват също така неуспешни за интернализацията на работната дисциплина и на рационалността, понеже произлизат от принципно ирационалното разбиране за време.¹⁹

Антонио Грамши в своя анализ на успеха на капиталистическата фабрична дисциплина установява, че дисциплина във фабриките може да се въведе само чрез въвеждане на обществена дисциплина – дисциплина и в обществото, което е извън непосредствената работна сфера:

¹⁸ Томпсън, Създаването на английската работническа класа, по-конкретно Том 1 (Thompson, The making of the English Working Class, insbesondere Bd. 1.).

¹⁹ Вж. Хофман, Сталинистски ценности (Hoffmann, Stalinist Values, 29f.). Мероприятия като Стахановското движение и Ударничеството, съчетани с принуда и терор всъщност краткотрайно са мобилизирали огромно количество от работническия потенциал. Обаче те се оказват по-скоро контрапродуктивни както за въвеждането на промишлена дисциплина, така и за внедряването на установени обществени стандарти. За разясняване на времето на сталинизма и на вътрешно присъщите проблеми на една обществена политика, която е вървала, че може да ги пренебрегне по пътя на временни ограничения, и като се позовава на каризмата на Водача Вж. Хансон, Време и революция (Hanson, Time and Revolution, 134-170).

¹⁶ Хофман, Сталинистски ценности (Hoffmann, Stalinist values, 8).

¹⁷ За възникването на съветското работничество и усилията на большевиките за възприемане на нова култура – усилия за „окултураване“, вж. Чейз, Работниците, обществото, и Съветската държава (Chase, Workers, Society, and the Soviet state); Флитцер, Съветските работници и сталинската индустриализация (Flitzer, Soviet workers and Stalinist industrialization); Зигелбаум, Създаването на съветски работници (Siegelbaum, Making Workers Soviet).

„Историята на индустриализацията винаги е била една непрекъсната борба срещу „животинския“ елемент в човека (и днес съществува в още по-подчертана и груба форма). Тя представлява непрекъснат, често болезнен и кървав процес на подчиняване на естествениите, животинските, примитивните инстинкти чрез поставянето им под контрола на новите, непрекъснато разширяващи се и все по-строги норми и навици за ред, точност и прецизност.“²⁰

Задачата на обществената идеология в такава ситуация е да наложи интернализацията и всеобщото приемане на необходимостта от дисциплиниране.

„Ако се окаже принудителен натиск върху обществото като цяло [...], тогава се развиват пуритански идеологии, които придават на присъщото за тях прилагане на насилие привидната форма на убеждаване и постигане на консенсус.“²¹

В Съветския съюз със специалната задача, да дисциплинират населението и да преустроят и нагледят неговия ежедневен живот към изискванията на производството, се заемат Партията, държавните институции и различни други организации (протестантски проповедници, разбира се, няма на разположение), за да се отговори на изискванията на модерното общество и се догони изостаналостта в развитието.²² Тази задача обхваща усилията, работниците да бъдат доведени до интернализация на работната дисциплина да бъде повишено общото културно и хигиенно ниво на населението, да бъдат отстранени „назадничавите“ елементи на ежедневието (например религията). Тя включва и модернизиране на семейните отношения, рационално организиране на потреблението и рационално задоволяване на потребностите, както и регулиране на биологичното възпроизводство в съответствие с икономически и политически преценки и съображения.²³ Новите материални реалности, създадени от социализма, също са предназначени да помогнат за извършване на прелом в развитието и претворяването на социалистическата култура и начин на живот. В крайна сметка битието определя съзнанието, и двете трябва да бъдат поставени на една научна, планова основа. Нищо не може да онагледя по-добре засилената

целенасоченост на проектите за модернизиране, отколкото новопостроените при социализма градове. Така например Стефан Комкин пише за построените през тридесетте години южно от Урал град на стоманата Магнитогорск:

„Никъде другаде чувството на еуфория от възродените от революцията възможности през 1930-те няма по-голямо доказателство от това на Магнитната планина. [...] Магнитогорск остава централна емблема на великото преустройство, чрез което целта на Просвещението, да се използва науката за уствършенстване на обществото, се свързва с откритието на Френската революция за политическата мобилизация и се филтрира през индустриализацията и съпътстващото израстване на работническата класа.“²⁴

Разбира се, съветските лидери искат не само просто да модернизируют културата на своята страна, но и да преобразят човешката натура и да наложат специфични социалистически ценности. Както Съветската държава, така и нейните източноевропейски сателити разбират, че тяхната власт в крайна сметка не може да почива само на терора и на потисническия апарат, но също така зависи от характеристиките и формите на поведение на гражданите и гражданите. Тяхната цел е социалистическите норми да станат определящи за всички естествени неща, общи за членовете на обществото, да са common sense, неподлежащ на съмнение здрав човешки разум. Държавата иска да постигне това, като действа активно за интернализация на „обща форма и категории на възприемане, както и на обща форма и категории на мислене“ и въвежда „държавни форми на класификация“.²⁵

Пропагандирането и разпространяването на социалистическите ценностни отношения и възприемането на реалностите продължава през цялото време на съществуването на реалния социализъм, въпреки че в интензивността на съответните усилия както по времето на тяхното прилагане, така също и между отделните държавно-социалистически страни се открояват ясни различия. Обаче българското ръководство например чак до началото на 80-те години – поне в своите публични изявления – не се предава и никога не се отказва от вярата във възможността за създаване на Новия човек и в изгражда-

20 Грамши, Философия на практиката (Gramsci, Philosophie der Praxis, 389).

21 Там там, 390.

22 Вж. Хофман, Сталинистски ценности (Hoffmann, Stalinist Values, 186).

266 23 Вж. темите от книгата на Хофман (nak там).

24 Комкин Магнитна планина / Kotkin, Magnetic Mountain, 18.

25 Вж. Бурдиер Практически разум (Bourdieu, Praktische Vernunft, 117).

нето на комунизма. За да се постигне тази цел, е трябвало още при социализма да се изградят такива форми на поведение и културни нагласи, които да характеризират и бъдещия начин на живот при комунизма, които да представят бъдещето в условията на настоящето.²⁶

Както в България, така и в другите страни на реалния социализъм за тази цел е изградена мрежа от институции за културна продукция и за пропагандиране и разпространение на ценностите на социалистическото общество. Тяхната задача е да помогнат за пробива към „социалистическия начин на живот“. Тази представа включва не само „модерни“ качества, така известни от западните общества, но също и някои качества, които да отличават начина на живот в социалистическото общество от този в капиталистическото общество. Възвращащата най-изпъкващата отличителна характеристика на социалистическия начин на живот е неговият колективизъм. Това се изразява, от една страна, във веруюта за равенство и солидарност и, от друга страна – в изискванията към гражданина – колективно и активно да се включи в изграждането на социализма и да подчини личните си интереси на общите интереси. По-точно казано, идеолозите на „социалистическия начин на живот“ мислят, че колективните и личните интереси се сливат и съвпадат. В резултат на тези представи се получава едно много силно наблягане върху „морала“, който е трябвало да накара хората да се жертват за комунизма и за неговия триумф по цял свят.

Така в Съветския съюз както под управлението на Сталин, така също и при Хрущов се провежда широка пропаганда за спазването на „комунистическия морал“, който се смята като

26 На това място е уместна една терминологична бележка във връзка с обозначението на изследваната в настоящия труд политическа система, понеже както в собствената ѝ номенклатура за обозначение, така и в западната научна номенклатура имаше и има разлики. Преди време Андрю Робъртс пледира за това, държавите от Източния блок да бъдат обозначени като „комунистически“, и да се избегне използването на алтернативните непрекъснато ползвани понятия „държавно-социалистически“, „социалистически“ и „реално-социалистически“, понеже тези понятия нямат необходимата целенасоченост и съдържат известни противоречия (Робъртс, Държавата на социализма / Roberts, The State of Socialism). Аз обаче предпочетох по-диференцирана терминология, която отразява до голяма степен използваната по това време езикова практика: „комунистически“ означаваше от една страна партията и представянето на нейните цели, а „социалистически“ бе общоприето обозначение на вече постигнатото и на конкретната политика (виж също концепцията на „социалистическия“ начин на живот, който едва в бъдеще би преминал в „комунистически“). А „реално-социалистически“ – служи както и преди като аналитично понятие за характеризиране на реално съществуващата политическа, обществена и икономическа система на социализма, и не на последно място – защото този термин също така насочва към разликите между намерения и постигнати резултати.

предпоставка за това, съветският човек да може да се посвети на изпълнението на прокламираните от партияното ръководство приоритети в името на колективизма. В този контекст Дебора Филд (Deborah Field) пише за моралните кампании по времето на Хрущов:

„Според вижданията на Хрущов, развитието на икономиката, поддържането на реда и преходът напред от социализъм към комунизъм изисква активни, ентузиастични, самоотвержени работници, хора, необезпокоявани от семейни проблеми, от конфликтни емоции и от незаконни желания.“²⁷

Да постъпваш „морално“ означава не само да работиш прилежно и дисциплинирано, да уважаваш и цениш социалистическата собственост, да повишаваш своето образование, да поддържаш солидарно и приятелско общуване с хората от твоеото обкръжение, но също и да формираш своя личен и семеен живот по предварително указаните предписания за „социалистически начин на живот“. Но този „Нов човек“ – човекът на реалния социализъм обаче, – както беше вече показано във встъпителния пример от филма в началото, вече няма много допирни точки с аскетичния, смел, самоотвержен, атакуващ иконите професионален революционер, който преди и в първите години на Октомврийската революция е залегнал в основата на болшевишките представи за човека на комунизма. Гьорге Конрад (György Konrád) и Иван Селени (Iván Szelényi) описват госта сполучливо този нов тип личност така:

„Така се ражда „революционерът на бита“, който е изцяло чужд на всякакво екстремистко или бунтарско отклонение, конструктивният революционер, който се отличава от среднотатистическия си съгражданин по това, че във всички области на живота се справя оптимално. В работата си той се отличава с голяма прилежност, в семейния си живот е образец, като водач на превозно средство се отличава с разумно шофиране, при поддържане на градината проявява голяма грижовност, той повишава непрекъснато своето образование за да напредне, той не забравя никога, че всички блага дължи именно на това общество, и когато другите забравят това, той им го напомня.“²⁸

27 Филд, Непреодолими различия (Field, Irreconcilable Differences, 613).

28 Конрад/Селени, Интелигентията по пътя към класовата власт (Konrád/Szelényi), Die Intelligenz auf dem Weg zur Klassenmacht, 307).

Както става ясно от цитата, революционализирането на бита, утвърждаването на „социалистическия начин на живот“ и налагането на комунистическия морал засягат както обществена, така и частната сфера. При това както в различни периоди от време, така и в отделните държави на реалния социализъм е имало различия при определяне на основните първостепенни задачи. Във всеки случай между комунистическите партийни ръководства преобладава широк консенсус за това, че културната революция може да бъде успешна само тогава, когато в нея се включи и „домашната сфера“ – сферата на дома. Да, „домашният фронт“ даже се смята за фронта, който ще бъде приобщен най-трудно.²⁹ В семействата има много силни „останки“ от миналото, например като религиозност, които се отстраняват много трудно: може да бъдат закрити молитвените домове, да бъдат затворени свещениците, но да се провери дали между своите четири стени семействата все още остават религиозни – това надхвърля потенциала за надзор и контрол дори на репресивните комунистически държави. Следователно както семейните отношения, така също и домашният живот е трябвало да бъдат поставени на социалистически основи, поради което комунистическият режим навсякъде без изключение придава голяма тежест на семейната политика и на създаването на „социалистическо семейство“.³⁰ Хората е трябвало в своето ежедневие да интернализират (да възприемат вътрешно) правилата на социалистическия колективен начин на живот, тъй като техният подреден частен живот се смята за предпоставка за съответното им функциониране в общество – това също е една представа, която в никакъв случай не е чужда на западните общества. Всеки, който не почита своята съпруга като равна с него или я мами, не може да се смята за Нов човек, даже и да идва винаги точно на работата си, да се абонира за партийния вестник и да участва в дискуссионните кръжоци на своя местен партийен комитет.

Голям брой образователни и агитационни мероприятия, учебници и вестници, радио– и телевизионни предавания, както

и филми, подготвят познанията на хората за това – как трябва да се държи, какво поведение трябва да има гражданинът на социалистическото общество както външ, в своя дом, така също в общуването си със своите съграждани. Целият живот, всички аспекти на социалната и материалната среда трябва да бъдат организирани рационално и в съответствие със зададените правила – предписания за комунистически морал. Това е един по принцип естетически проект, понеже е всеобхватен и свърхопределен (свърхдетерминиран). В България например това се изразява в широка „естетическа пропаганда“ през 70-те години. Целта на тази пропаганда е да доведе до преустройство не само на външния свят, а също така на вътрешния свят, на душевността и на социалните отношения по принципите на красотата.³¹

В издателство „Елиас Канети“ предстои да излезе книгата на Улф Брунбауер „Социалистическият начин на живот. Идеология, общество, семейство и политика в България (1944 – 1989)“.

29 Бухли, Археология на социализма (Buchli, An Archaeology of Socialism, 24).

30 За комунистическата семейна политика, виж най-общо: Кербли, Социалистически семейства (Kerblay, Sozialistische Familien); за идеологията на равноправието, както и за комунистическата политика към жените и нейните двойствени последици, виж между другото следните обзорни резюмета: Янкер, Жените при комунизма (Jancsar, Women under Communism); Волчик/Меуер, Жените, държавата и партията в Източна Европа (Wolchik/Meyer, Women, State, and Party in Eastern Europe).

31 Вж. интерпретацията на сталинизма, представена като тотално произведение на изкуството от Борис Гройс (Гройс, Тоталното изкуството на сталинизма (Boris Groys, Gesamtkunstwerk Stalin)).